

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

met Hart & Ziel

*De kerk gisteren,
VANDAAG & MORGEN*

*Nieuwe visie PKN:
Speelruimte gezocht*

*WAT KLOOSTERS
ons leren*

Kerkenvisies in uitvoering

Sublieme Schoonheid | Sublieme Duurzaamheid

Columns van o.a. Herman Pleij en Floris Alkemade

Op de cover:

De toekomst zit in de schaduw van het verleden

Een voorjaarszonnetje schijnt door het rozetvenster van de voormalige St. Jacobskapel te Dordrecht. De kapel maakte onderdeel uit van een inmiddels gesloopt ziekenhuis en werd in 2017 door Julia Dusée en Jori Harmans getransformeerd tot woning. Foto: Julia Dusée

In dit magazine

- 03 Voorwoord
- 04 Verschuiving in het kerklandschap**
- 05 De kerk gisteren, vandaag en morgen
- 06 Toekomst religieus erfgoed in lokale handen
- 08 Groeiende kerkgemeenschappen
- 09 Gedeeld gebruik
- 10 Speelruimte gezocht
- 11 Andere geloven**
- 12 Religieus erfgoed als noodzaak
- 13 Onbekende moskeeschatten
- 14 Meer aandacht voor Joodse begraafplaatsen
- 15 Kerkenvisie als strategie**
- 16 Kerkenvisies: feiten en inzichten
- 18 Evaluatie: kerkenvisie is verbinden
- 20 Een kerkenvisie avant la lettre
- 22 Een kerkenvisie voor volle kerken
- 23 Kerkeigenaren aan het woord
- 25 Opbrengsten
- 26 De stem van de burger
- 28 Rotterdamse kerkenaanpak leidt tot pilot
- 30 Van kerkenvisie naar uitvoering
- 32 Dierbaarheid is duurzaamheid**
- 33 Delen is vermenigvuldigen
- 34 Sublieme schoonheid
- 36 De kunst der toegankelijkheid
- 37 Gastvrij met de deuren open
- 38 Drie open stellingen
- 41 Hoe prettig simpel leven kan zijn
- 42 Wat kloosters ons leren
- 44 Kennis van zaken**
- 45 Van het sacrale naar het profane
- 46 Bedreigde schoonheid
- 48 Hoe beheer en behoud je het kerkgebouw?
- 49 Financiële ondersteuning
- 50 Tien praktijklessen van herbestemming
- 52 Toekomst in perspectief**
- 53 Acties voor morgen
- 54 Opleidingsinstituten steken de koppen bij elkaar
- 57 There is a crack in everything
- 58 Het Europees perspectief
- 60 Herbestemmen van parochiekerken in Vlaanderen
- 62 Sturen met data

Geloof en OVERTUIGING

Tijdens de Dutch Design Week in Eindhoven voerden Rijksbouwmeester Floris Alkemade en Abt Dom Bernardus van Abdij Koningshoeven een gesprek in het kader van het Jaar van het Brabants Kloosterleven. De abt is tevens ook voorzitter van de Konferentie van Nederlandse Religieuzen, oftewel voorzitter van het overleg van de kloosters in Nederland. Het gesprek stond in het teken van de vraag hoe de kerken en kloosters ons leven gestuurd hebben. Niet alleen inhoudelijk, maar ook vanwege het feit dat de gebouwen er gewoon zijn en ons omgeven. Sturen de bouwwerken ons in de manier waarop we samenleven, hoe we werken, wie we ontmoeten en hoe wij ons daarbij voelen? Met daaraan gekoppeld natuurlijk ook de vraag hoe het verder moet met deze gebouwen, want steeds meer kloosters verliezen hun religieuze functie. Het vraagt om oude gebouwen opnieuw te laden met betekenis.

Susan Lammers
Algemeen Directeur Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed

Eerder op die dag waren Floris en ik als jury aanwezig op de Dutch Design Week in Eindhoven. Daar waren we getuige van drie jonge teams van ontwerpers die hun onorthodoxe ideeën presenteerden voor het verduurzamen van kerkgebouwen. En ook zij vertrokken vanuit de schoonheid en de betekenis van de gebouwen. Vergelijkbare vertrekpunten die allebei vragen om omdenken. Omdenken dat begint met dromen. Dromen die overgaan in overtuiging. Geloven dat het mogelijk is. Overtuigd zijn dat het kan.

De afgelopen jaren hebben de partners van het programma Toekomst Religieus Erfgoed zich met hart en ziel ingezet om heel Nederland te laten nadenken over een toekomst voor onze kerken en kloosters. Op heel veel plekken in Nederland worden inmiddels concrete visies ontwikkeld op dat religieus erfgoed. Om precies te zijn worden in 240 gemeenten kerkgebouwen in stand gehouden, heringericht of verduurzaamd, zodat ze in religieus gebruik kunnen blijven. Of worden kerken herbestemd. Of kerkgebouwen zodanig ingericht dat ze multifunctioneel gebruikt kunnen worden. Want als corona ons een ding geleerd heeft, dan is het wel dat we flexibel moeten leren zijn in de wijze waarop we samenkomen.

In dit magazine wordt een indruk gegeven van wat de afgelopen jaren bereikt is. Maar vooral wordt een stem gegeven aan het belang en de betekenis van onze kerken en kloosters. In een tijd waarin onze ziel en zaligheid telkens weer op de proef gesteld wordt, vormen kerken ankers in ons bestaan. De partners van het programma dromen daarom niet alleen over een duurzame toekomst voor kerkgebouwen. Ze zijn overtuigd van de noodzaak van hun voortbestaan. Ze geloven erin.

Susan Lammers

Evangelische Broedergemeente
Rotterdam-centrum.
Foto: Otto Snoek

Verschuiving in het kerklandschap

Volgens de Basis Administratie Gebouwen staan er in Nederland zo'n 10 miljoen gebouwen. De 7.110 gebedshuizen vormen daarvan minder dan 0,1%. En toch is juist deze groep gebouwen bepalend voor hoe wij naar onze dorpen, wijken en steden kijken. Want onze kerken, synagogen, moskeeën en tempels staan overal. Ze bepalen het straatbeeld, het zijn cultuurtempels en het zijn ontmoetingsplek. Maar vooral, het zijn gebouwen gebouwd voor de geest. Daar waar de meeste gebouwen gebouwd worden om in wonen, te werken of te winkelen, zijn het juist de gebedshuizen die een ander aspect van ons menszijn benadrukken. Het zijn dan ook gebouwen om te koesteren. In dit hoofdstuk komen de kerken en kerkgangers aan het woord en worden actuele ontwikkelingen geduid.

De kerk gisteren, vandaag EN MORGEN

Bij het formele einde van het programma Toekomst Religieus Erfgoed zou ik vooruit willen kijken naar de noden en de kansen voor morgen. Maar die blik naar voren moet voorafgegaan worden door een blik op het nabije verleden. Wie alleen al de afgelopen 10 jaar de revue laat passeren kan niet anders dan constateren dat de kerk in Nederland in transitie is. Het kerk-zijn neemt nieuwe vormen aan. Tijdens de coronapandemie was dit goed te zien. Mensen kwamen om begrijpelijke wijze niet meer naar de kerk, maar vervolgens kwam de kerk naar de mensen toe. Allerlei creatieve initiatieven werden ondernomen om onze broeders en zusters te bereiken. We ontdekten nog meer dan voorheen dat het sacrale niet alleen in de gebouwen zit, maar ook in de mensen. Daarmee legde corona ook het vergrootglas op de vraag wat dat voor onze kerkgebouwen betekent.

**‘DE KERK WINT OOK WEER AAN KRACHT.
ER ZIJN VOLOP NIEUWE INITIATIEVEN.’**

De tendens dat we te ruim behuisd zijn voor het wekelijkse aantal bezoekers was al langer duidelijk. Maar tegenwoordig is dit een expliciet onderwerp dat op tafel ligt bij het overleg van de bisschoppen en op tafel ligt bij de protestantse kerk. Nog steeds constateren wij dat met name de onderhoudsbehoefte die monumentale kerkgebouwen hebben, dat geldt helemaal voor de grote

iconische kerkgebouwen, onvoldoende een match vormt met de wijze van subsidiëring door de overheid. Tegelijkertijd moet ook benadrukt worden dat de kerk weer aan kracht wint. Er zijn volop nieuwe initiatieven, zoals de experimenteerplekken in de protestantse kerk laten zien. En ook in de katholieke hoek wordt verkend hoe kerkgebouwen meervoudig gebruikt kunnen worden.

We zien ook dat de christelijke migrantengemeenschap groeit en bloeit en dat nieuwe media, zoals diensten die gestreamed worden, vaak meer en andere bezoekers trekken. Een verdienste is ook dat het instrument kerkenvisie, dat in het licht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed gestimuleerd is, ervoor gezorgd heeft dat de dialoog tussen burgerlijke gemeente en kerkelijke gemeenten veel beter tot stand is gekomen. Als dat leidt tot realistische afspraken over en weer is dat een enorm pluspunt.

Vooruitkijkend zie ik een kerk die nog steeds in ontwikkeling is, die nieuwe vormen en nieuwe wegen zoekt. De kerkelijke gebouwen gaan daarin een andere plek spelen, dat is helder. Maar het transitieproces is nog niet voltooid. Dat we in dit proces nu met meerdere partijen -kerken, overheden, erfgoed- en burgerorganisaties- samen optrekken sterkt ons in ons doen en laten. Ik kijk daardoor, nog steeds wel met wat zorgen, maar wel met vertrouwen die toekomst in.

John Bakker

Econoom bisdom Rotterdam, voorzitter CIO-K.

Het is positief dat de overheid zich het lot aantrekt van kerkgebouwen in Nederland. Dat vinden twee leden van de projectgroep Toekomst Religieus Erfgoed namens het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K). Het is ook een erkenning van de waarde van monumentale kerken.

Toekomst religieus erfgoed IN LOKALE HANDEN

Voor de toekomst van kerkgebouwen zijn de lokale kerkbesturen van groot belang.' Jaap Broekhuizen, werkzaam bij de Protestantse Kerk, en Karien van Velsen, werkzaam bij de Katholieke Kerk, zeggen het nog net niet in koor. Terwijl de twee geloofsgenootschappen van oudsher toch een verschil in besturen kennen. Bij de protestantse kerken ligt de nadruk immers op plaatselijk bestuur, terwijl bij de katholieke kerk parochiebesturen voor bepaalde beslissingen instemming van het bisdom nodig hebben. Broekhuizen en Van Velsen zijn vertegenwoordigers van het CIO-K, het interkerkelijk contact in overheidszaken. Dit samenwerkingsverband van 31 kerkgenootschappen behartigt de gemeenschappelijke belangen bij de rijksoverheid. De twee zijn ook betrokken bij het programma Toekomst Religieus Erfgoed en overzien het speelveld goed. Hoewel ze de discussiepunten zo uit hun mouw

schudden, overheerst optimisme. Allereerst is er optimisme over de inzet van kerkbesturen. In de Protestantse Kerk is het de bedoeling dat de 1500 kerkelijke gemeenten de komende tijd de nieuwe nota 'Speelruimte gezocht' erbij pakken en gaan praten over de toekomst van hun gebouw. In de katholieke kerk wordt in elk van de zeven bisdommen invulling gegeven aan het beleid rondom kerkgebouwen. Mét oog voor lokale verschillen. Een van de werkinstrumenten daarbij is het begrip 'vitale parochie'.

'EEN MONUMENTALE KERKTOREN IS MOOI, MAAR OOK KOSTBAAR IN ONDERHOUD.'

OPDRAAIEN VOOR MEERKOSTEN

Het uitgangspunt is 'doorgaand religieus gebruik' van de gebouwen. Of dat altijd zal lukken is de vraag. 'Een kerkgenoot-

schap is geen organisatie tot instandhouding van gebouwen', stelt Karien van Velsen. 'Onderhoud is kostbaar. Een monumentale kerktoren met klok is natuurlijk mooi. En ook niet-gelovigen genieten daarvan. Maar zo'n toren staat

Jaap Broekhuizen:
'Een beperkt aantal leden houdt alles draaiende.'

iedere twintig jaar in de steigers als je hem wilt behouden. Een oude kerk heeft ook iedere zeventig jaar een nieuwe dakbedekking nodig. Vooruit, iedere honderd jaar als je geluk hebt.' Ze krijgt bijval van Jaap Broekhuizen. 'Neem de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel, een enorme gotische kerk. Prachtig dat veel mensen dat gebouw bewonderen, maar

Karien van Velsen:
'Het maakt uit in welke provincie je kerk staat'

die kerkgemeente heeft misschien maar honderdvijftig leden die alles draaiende houden. Het is niet redelijk dat een kerkgemeente of parochie moet opdraaien voor de enorme meerkosten van zo'n gebouw, als je dat vergelijkt met de kosten van een modern functioneel kerkgebouw.

**'DE CONTACTEN
MET OVERHEDEN
ZULLEN BLIJVEN.'**

EXTRA MIDDELEN

Om kerkgebouwen toekomstbestendig te maken, zijn mensen en middelen nodig. De mensen zijn bijna zonder uitzondering vrijwilligers. Jaap Broekhuizen: 'Als je contact opneemt met een kerk,

krijg je een vrijwilliger aan de lijn. Leden van kerkbesturen zitten niet altijd direct goed in de materie. Ze buigen zich over de dagelijkse gang van zaken én over de toekomst. Ze ervaren veel regeldruk, ze moeten zich verdiepen in subsidies, in veiligheidseisen, in verduurzaming.' Voor extra middelen voor hun kerkgebouwen kunnen ze soms terecht bij de overheid. Zo is er een subsidieregeling voor onderhoud van rijksmonumenten en een regeling voor restauratie vanuit de provincies. Van Velsen: 'Als je aanspraak wilt maken op restauratiegelden, maakt het wel uit in welke provincie je kerk staat. Voor religieus erfgoed krijg je in de ene provincie meer subsidie dan in de andere. Bovendien is het een hele klus om de aanvraag rond te krijgen.'

**'DOORGAAND GEBRUIK
DRAAGT IN BELANGRIJKE
MATE BIJ AAN HET
BEHOUD.'**

OVERHEIDSINSPANNINGEN OM CONTACT TE LEGGEN

De twee kerkvertegenwoordigers zijn positief over inspanningen van de overheid, op landelijk en gemeentelijk niveau, om contact te leggen. Van Velsen: 'Die contacten zullen blijven en hopelijk leiden ze tot meer begrip, van beide kanten.' De overheidsaandacht voor religieus erfgoed is ook een erkenning van de waarde van deze monumenten. Broekhuizen: 'Vergeleken met andere categorieën monumenten zijn veel kerkgebouwen nog in oorspronkelijk gebruik. Hun interieurs bevatten vaak monumentale onderdelen, zoals wand- en plafondschilderingen, kerkbanken, zerkenvloeren en gebrandschilderd glas. Doorgaand kerkgebruik draagt in belangrijke mate bij aan het behoud van deze monumenten.'

Restauratiewerkzaamheden
in de Grote Kerk Zwolle.
Foto: Arjan Bronkhorst

Groeiende kerkgemeenschappen

Het kerkbezoek bij traditionele Nederlandse kerken loopt al een tijd terug. Haaks op die ontwikkeling staat de groei van internationale en migrantenkerken. Inmiddels telt Nederland zo'n 1 miljoen migrantenchristenen. Ze zijn Oosters of Oriëntaals Orthodox, katholiek of pinksterchristenen en komen vanuit alle windstreken: Azië, Afrika, Latijns-Amerika of Europa. Wat betekent deze ontwikkeling? Een toelichting vanuit SKIN (Samen Kerk in Nederland).

Chinese kerkdienst in de Bethelkerk, Rotterdam Charlois.
Foto: Otto Snoek

Als landelijke koepel en belangenbehartiger van de internationale kerken staat SKIN dagelijks in contact met deze kerkgemeenschappen. Het zijn groeiende kerkgemeenschappen die niet alleen een religieuze rol spelen, maar ook een belangrijke maatschappelijke bijdrage leveren. Uit verschillende onderzoeken, bijvoorbeeld door het Verwey Jonker instituut, blijkt dat ze de samenleving miljoenen per jaar besparen door hun maatschappelijke inzet en onderlinge hulp.

HUISVESTINGSSITUATIE

Ondanks hun enorme maatschappelijke bijdrage, hebben deze gemeenschappen moeite met het vinden van een geschikte ruimte voor de geloofsbelijdenis. Bij SKIN is het niet ongebruikelijk om te horen dat een kerk in tien jaar tijd 4 tot 5 keer heeft moeten verhuizen. Helaas blijven deze gemeenschappen hierdoor een zwervend, instabiel bestaan leiden. En dat gaat ten koste van hun maatschappelijke inzet en integratie.

HOE HET BETER KAN

Om de positie van deze kerkgemeenschappen te verbeteren is samenwerking nodig. Zo kunnen gevestigde kerkgenootschappen onderzoeken of hun gebouw te verhuren is aan andere kerkgenootschappen. Of, als ze een kerkgebouw moeten afstoten, zich de vraag stellen: 'waarom niet aan een nieuwe kerkgemeenschap?' Soms betekent dat even verder kijken dan de maximale vraagprijs en een gevoel van solidariteit laten spreken.

VEEL BELEID AFGESTEMD OP KRIMP

Ook is het goed om te realiseren dat er niet genoeg kerkgebouwen zijn voor het aantal kerkgenootschappen. Ter illustratie. In Rotterdam zijn zo'n 200 internationale kerkgenootschappen, maar er zijn geen 200 kerkgebouwen. Andersoortige gebouwen zijn daarom nodig om alle kerken onderdak te kunnen geven. Maar hier lopen we vaak tegen het bestemmingsplan als barrière aan. Beleidsmakers hebben zo vaak gehoord dat de kerken krimpen in Nederland, dat veel beleid op krimp is afgestemd. Voor kerken die juist groeien, zoals de migrantenkerken, is dat beleid niet erg behulpzaam. Zeker niet als migrantengemeenschappen soms noodgedwongen in panden zitten die bijvoorbeeld de bestemming 'bedrijf' of 'kantoor' hebben. Eigenlijk is er dus geen sprake van krimp, maar van een verschuiving in het kerkelijk landschap van Nederland. Tenslotte hebben de internationale en migrantenkerken zelf ook huiswerk te doen. De meeste kerken draaien op vrijwilligers, die niet altijd over de benodigde kennis of netwerk beschikken voor deze complexe vraagstukken. SKIN zet zich daarom in voor de verdere professionalisering van deze kerkleiders. Alleen door betere samenwerking slagen we erin dat deze gemeenschappen een plekje vinden in Nederland. Een locatie van waaruit zij zichzelf verder kunnen ontplooien en (nog meer) kunnen bijdragen aan de samenleving.

Niemand kijkt er ondertussen nog van op als een katholieke kerk aan een andere christelijke gemeenschap wordt verkocht. Maar een katholieke kerk delen met andere christenen? Dat gebeurt nauwelijks. De Utrechtse Sint-Rafaëlkerk, waar veertien gemeenschappen samen kerken, bewijst hoe waardevol dat kan zijn.

GEDEELD gebruik

In het weekend is het een komen en gaan van mensen rondom de Sint-Rafaëlkerk in de Utrechtse wijk Overvecht. Op vrijdag komen de Eritrees-orthodoxen de kerk gereedmaken voor hun viering op zaterdagochtend. Op zaterdagmiddag volgen twee evangelische gemeenschappen elkaar op. De zondagochtend vieren eerst de Nederlandse en daarna de Poolse katholieken er de Mis. Terwijl er 's middags een protestantse dienst plaatsvindt. De Sint-Rafaëlkerk zou zomaar uniek kunnen zijn in Nederland: maar liefst veertien verschillende christelijke gemeenschappen delen dit katholieke kerkgebouw met elkaar. Dat zijn voornamelijk migrantenkerken, maar er zijn ook Nederlandstalige gemeenschappen bij.

VERWELKOMD EN GEACCEPTEERD

Een van die kerkgemeenschappen die in Overvecht aanklopte is de Nigeriaanse pinkstergemeente House of Worship. Kolis Arthur is hun pastor. Sinds 2009 kerkt dit gezelschap in een zaaltje dat bij de kerk hoort. 'Op internet zochten we met onze gemeenschap een ruimte om te kerken in de omgeving van Overvecht', herinnert Arthur zich. 'Vier kerken wilden ons ruimte bieden, maar de beste voorwaarden en de beste omgeving vonden we bij de Sint-Rafaëlkerk. We werden niet gezien of behandeld als 'anders', maar verwelkomd en volledig geaccepteerd.'

Het contact tussen kerkgangers van de verschillende gemeenschappen komt niet vanzelf tot stand. Pastoor Koos Smits: 'Je merkt dat mensen sterk aan hun eigen groep vasthouden.' Als voorbeeld verwijst hij naar de zondag, waarop de Nederlandse en de Poolse Mis vlak na elkaar gevierd worden. 'De Polen hangen precies hetzelfde rooms-katholieke geloof

als wij aan, maar behalve wat vriendelijk knikken naar elkaar is er vrijwel geen contact.' Als je contacten tussen de verschillende gemeenschappen die de kerk delen wilt bevorderen, dan moet je ze actief aansturen. Dat dit niet spontaan gebeurt is iets dat pastoor Smits de afgelopen zeven jaar wel geleerd heeft. Om de contacten te bevorderen wordt onder andere een gezamenlijke viering georganiseerd. 'Een oecumenische viering met katholieken en protestanten voelt in Nederland wel enigszins vertrouwd, maar met een evangelische Kerk erbij wordt het al spannender', zegt hij. 'Maar als men de viering heeft bijgewoond vinden mensen die verscheidenheid juist heel mooi.'

VERWELKOMD EN DELEN ALS OPTIE

Concrete cijfers zijn er niet, maar het delen van katholieke kerkgebouwen met andere christenen is geen wijdverspreid fenomeen. Een gemiste kans, denkt pastoor Smits, want delen zou veel kerkgebouwen misschien voor sluiting kunnen behoeden. 'Geld, ruimte en tijd spelen natuurlijk een rol, maar ik zie weinig proactief beleid in de Kerk. Delen wordt nu nog te weinig als optie gezien.'

Aan het delen van de Sint-Rafaëlkerk gaan geen ellenlange vergaderingen of ingewikkelde besprekingen vooraf. 'We kijken wat mogelijk is qua tijd en plaats en dan gebeurt het gewoon', zegt Smits. Opvallend is daarbij dat het initiatief voor het delen bij de andere kerkgenootschappen ligt. De Sint-Rafaëlkerk zoekt zelf niet, maar wordt gevonden. Als dat geen aantrekkelijk perspectief is?

Een viering van de Eritrees-orthodoxe kerkgemeenschap in de katholieke Rafaëlkerk. De Eritreërs vierten hier hun Nieuwjaar. Foto: Koos Smits

Speelruimte GEZOCHT

Ga in gesprek over de speelruimte van het kerkgebouw. Dat geeft de Protestantse Kerk in Nederland lokale kerkbesturen mee in een nieuwe visie. Een interview met Gerben van Dijk, voorzitter van de commissie Speelruimte Gezocht. 'Voorheen was het adagium mensen gaan voor stenen. Nu is er ook aandacht voor het kerkgebouw en de rol en betekenis die dat in zichzelf kan hebben.'

KERK ALS PUBLIEKE PLEK

De nota beschrijft drie manieren waarop je naar de betekenis van een kerkgebouw kunt kijken: met een heilige, een kerkelijke en een maatschappelijke invalshoek. Daartussenin zit de speelruimte voor de toekomst. En die zal bij elke kerk weer anders zijn. 'Lokale kerkbesturen die op tijd werk maken van de toekomst van hun kerkgebouw maken de meeste kans dat hun gebouw een publieke functie kan blijven vervullen', meent Van Dijk. 'Praat met anderen en wacht niet tot het water je financieel aan de lippen staat. Dan maak je andere keuzes. Een kerk kan bijvoorbeeld veel vaker gebruikt worden dan een of twee keer op zondag. Maar soms is sluiten en afstoten toch onvermijdelijk. Als je dan voldoende tijd hebt kun je goede voorwaarden stellen bij de verkoop.'

MAATSCHAPPELIJKE MEERWAARDE?

Tijdens de landelijke vergadering waarop zijn nota werd gepresenteerd ontdekte Van Dijk bij een peiling dat de meeste aanwezigen bereid waren om met een expert te praten over multifunctioneel gebruik van hun kerkgebouw. Van Dijk: 'bij sommigen is er echter onvoldoende bestuurskracht. De vergrijzing onder kerkrentmeesters, die over de gebouwen gaan, neemt toe. Adviezen van experts zouden echt kunnen helpen of inspireren. Voorbeelden van succesvolle exploitatie of ingrijpende veranderingen zijn er inmiddels ook genoeg. Als alles je boven het hoofd groeit zou je er bijvoorbeeld

over kunnen nadenken om het gebouw-beheer uit te besteden of het eigendom over te dragen en zelf huurder te worden.'

KERKENVISIES ALS VONK

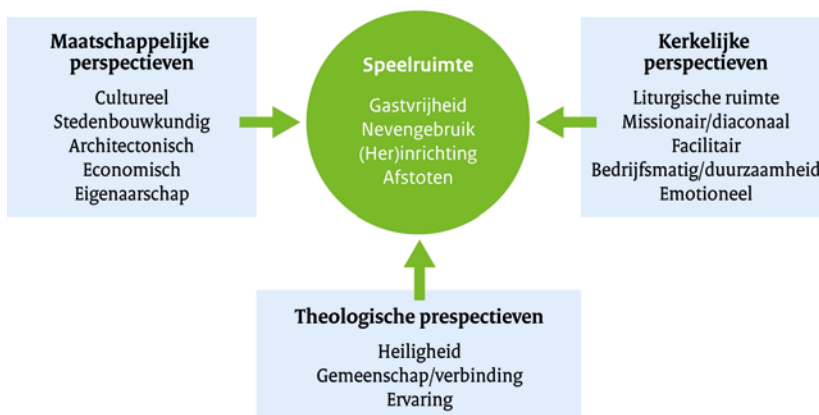
De kerkenvisies vanuit de gemeenten waren een trigger om ook vanuit de Synode op landelijk niveau wat te zeggen. Van Dijk: 'we hopen mensen aan het denken te zetten vóórdat ze bij de overheid aan tafel gaan zitten.' Ideeën over de rol van de overheid heeft Van Dijk ook. 'In de steden zijn veel migrantengemeenschappen die nu in huiskamers of gymzalen bijeenkomen. Die kunnen ook voor een kerkgebouw kiezen. De overheid zou hier een makelende rol kunnen spelen.' De overheid zou ook hier en daar soepeler kunnen zijn, oppert Van Dijk. Sommige regels zitten de

Gerben van Dijk: 'Van origine waren kerken opener voor publiek. Hoe mooi zou het zijn als dat weer terugkomt?'

exploitatie van een gebouw in de weg. Ook de overheid moet dus haar speelruimte opzoeken. Zo'n kerk kan dan voor de toekomst een ander bankenplan wensen zodat de gebruiksmogelijkheden vergroot worden.

i Meer over het synoderapport op: www.protestantsekerk.nl

De toekomst van het kerkgebouw

ANDERE geloven

Het Joodse geloof is al vele eeuwen onderdeel van de Nederlandse cultuur. In een interview met Ruben Vis en Jigal Markuszower van het Nederlands Israëliësch Kerkgenootschap wordt verder ingegaan op de actuele ontwikkeling van het geloof en de fysieke neerslag daarvan. Minder bekend zijn we in Nederland met de islamatische cultuur. Voor een deel omdat moskeeën in het straatbeeld nog maar van redelijk recente datum zijn en er nog geen moskee als rijksmonument is aangewezen. Maar wellicht ook omdat de culturele uitingen van de islam vooral abstract-figuratief van aard en daardoor minder bekend zijn. In een interview met Marina Lameris en Luit Mols wordt voelbaar hoe zelfs experts op het terrein van kunst en cultuur met deze onbekendheid worstelen. Dat de islam in Nederland overigens ouder is dan vaak gedacht wordt blijkt wel uit de column van Herman Pleij.

*Jongen in traditionele
kledij in moskee te
Deventer.
Foto: Arjan Penning
Fotografie*

Religieus erfgoed ALS NOODZAAK

Nederland is vanaf eind van de 16^e eeuw beroemd, en in bepaalde kringen ook wel berucht, om de veelheid van religies. Vanaf de late middeleeuwen zijn wij het sterkste integratieland van heel Europa. Iedereen kreeg hier de kans zijn eigen religie te beleven. Vrijheid van geweten, vrijheid van godsdienst. Dat was en is de leus. Maar dit is niet omdat in de lage landen toevallig fraaiere of edelere mensen wonen dan elders in de wereld. Zeker niet. De keuze voor deze vrijheid is pragmatisch ingestoken. Want wij zijn een land van kooplieden. Anglicanen uit Engeland, katholieken uit Italië en Spanje, protestantse gemeenten uit het oosten en joodse gemeenschappen die vanaf eind van de 16^e eeuw kwamen. Die mensen kwamen hier naartoe omdat hier werk was en wij hen nodig hadden. Om al die geloven naast elkaar te kunnen laten bestaan was het noodzakelijk om een sterke gedoogcultuur te ontwikkelen. Al die burgers, die kooplieden, die sloten voortdurend compromissen met elkaar. Dat zorgde voor een ongelofelijke ideeënrijkdom.

‘KERKEN ZIJN PLEKKEN WAAR WE
TOLERANTIE KUNNEN VIEREN.’

Tegelijkertijd was het natuurlijk niet zo dat de vrijheid van godsdienst onmiddellijk in de 16^e en 17^e eeuw tot in alle details geregeld was. Feitelijk mocht alleen de protestantse kerk, de Nederlands Hervormden, zich naar buiten toe uiten. De andere geloven moesten zich een stuk bescheiden opstellen. Dat leidde er bijvoorbeeld toe dat katholieken zich terugtrokken in schuilkerken. Iedereen wist overigens waar die schuilkerken waren; dat was geen geheim. Bovendien werden katholieken ook in staat gesteld om hun geloof te beleven. Zo voorzag de gemeente Amsterdam in

gratis tochten naar Heiloo waar katholieken achter schuttingen processies konden lopen ter ere van een mirakel dat daar gebeurd zou zijn. Godsdiensten die van buiten kwamen, zoals de luthersen bijvoorbeeld, mochten zelfs wat meer. Zo werd in 1638 op 't Spui de Lutherse Kerk van Amsterdam voltooid. Maar zonder toren, want de luthersen moesten natuurlijk niet hun hand overspelen. Synagogen waren er in Amsterdam al vanaf de 16^e eeuw met als kroonjuweel de Portugese synagoge uit de 17^e eeuw. Recent zijn er zelfs sporen gevonden van een moskee in

Amsterdam uit de 16^e eeuw. Dat was weliswaar een kleine geloofsgemeenschap, maar ook zij hadden recht op hun eigen geloofsbeleving.

Maar er is wel een gevaar, namelijk eigen identiteit en de behoefte daaraan. Mensen zijn kuddedieren en dat kan ertoe leiden dat men zich terugtrekt binnen een gemeenschap van gelijkgezinden. De ander uitsluiten en jezelf beroemen. Dit dreigt in conflict te komen met de wens tot gelijkheid en integratie. En daarom is mijn conclusie een aanbeveling, een hoop, een gedachte, een wens. Ik zie religieus erfgoed als noodzaak. Om er verhalen over te vertellen en aan de hand van deze gebouwen te laten zien hoe de Nederlandse identiteit vorm heeft gekregen. En daarnaast zou ik graag zien dat de gebedshuizen weer meer openbaar worden. Als plek van ontmoeting. Als plek waar we de Nederlandse mentaliteit van tolerantie kunnen vieren.

Herman Pleij is emeritus hoogleraar historische Nederlandse letterkunde.

Dit is een samenvatting van de column, die Herman Pleij uitsprak in een uitzending van de Kerk van alle Kanten.

Onbekende MOSKEESCHATTEN

Kerkenvisies, de naam zegt het al, lijken vooral over christelijke kerkgebouwen te gaan. Maar alle geloven en alle gebedshuizen kunnen onderwerp van gesprek zijn over de toekomst van het religieus erfgoed. Zo kwam in Gouda het islamitisch erfgoed in beeld. Een gesprek met Marina Laméris, architectuurhistorica en opsteller van de kerkenvisie 'Geef Gouds religieus cultureel erfgoed door', en Luit Mols, Arabist en kunsthistorica, gepromoveerd op islamitische kunst.

De Goudse Nour-moskee.
Foto: Marina Laméris

EEUWENOUDE TRADITIE

'Alle geloofsgemeenschappen reageerden enthousiast op onze uitnodiging om met elkaar in gesprek te gaan over de toekomst van het religieus erfgoed', vertelt Laméris. 'De christelijke kerken drongen erop aan om de kerkenvisie breed in te steken en ook niet-christelijke gebedshuizen en gemeenschappen te betrekken bij de dialoog. Zo kwamen ook de islamitische gebedshuizen in het vizier.

Het is opvallend hoe de moslimgemeenschappen letterlijk een plek in de Goudse binnenstad hebben gevonden. Zo is de El-Fath-moskee gehuisvest in een voormalig pakhuis en sluit de Nour-moskee uit 1993 zorgvuldig aan op de karakteristieke stadsgedassen van de oude binnenstad. Dit zijn tastbare symbolen voor hoe het geloof in Gouda in alle aspecten onlosmakelijk verbonden is met de stad. Het maakt duidelijk dat hier alle geloven in harmonie naast elkaar beleden kunnen worden. Een eeuwenoude traditie waar Gouda trots op is.'

Mols beaamt dit: 'Het islamitische verhaal is echt niet alleen een migratieverhaal van de afgelopen vijftig jaar. Islamitische kunst en cultuur zijn, onder meer door handel en koloniale en diplomatieke betrekkingen, al eeuwenlang in ons midden.'

ONDERDEEL VAN DE NEDERLANDSE IDENTITEIT

Volgens Mols is islamitische kunst nog weinig zichtbaar. 'Moskeeschatten zijn nog onbekend. Daarvan bestaat, voor zover ik weet, geen goede cultuurhistorische inventarisatie, laat staan waardering. Het sociaal-maatschappelijke belang wordt weliswaar meer en meer erkend, maar we onderkennen nog onvoldoende welke rol dit cultuurgood speelt voor onze identiteit en voor de samenleving als geheel.'

Gouda heeft met haar kerkenvisie een steen in het water geworpen voor de erkenning van het belang van islamitische kunst en cultuur. Hierdoor is de Nour-moskee officieel opgenomen in de lijst met Gouds religieus cultureel erfgoed. Mols: 'Ik ben ervan overtuigd dat islamitisch erfgoed van belang is voor het Nederlandse cultureel erfgoed. Het verdient daarin een plaats en het verdient een plek in de kerkenvisies. De dialoog over de kerkenvisie kan bijdragen aan meer inzicht in islamitische tradities en het belang hiervan voor een dorp of stad.'

MEER AANDACHT voor Joodse begraafplaatsen

Welke ontwikkelingen spelen er rondom het Joodse erfgoed?
Ruben Vis (secretaris) en Jigal Markuszower (oud vicevoorzitter) zijn betrokken bij het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), de overkoepelende organisatie van orthodox Joods Nederland. We legden hen enkele vragen voor.

Groeit of krimpt de Joodse gemeenschap in Nederland?

‘Die groeit én krimpt. Dat klinkt gek, maar het aantal Joden in Nederland groeit en is na de Tweede Wereldoorlog nog niet zo groot geweest. Maar er is een belangrijk onderscheid te maken tussen actieve en passieve geloofsbelijdenis. We zien een groeiende groep van mensen die bijvoorbeeld de Sjabbat vrijdagavond thuis viert. Maar het aantal mensen dat een synagoge bezoekt neemt af. Zowel de frequentie van het bezoek als het aantal mensen dat een synagoge

bezoekt. Dat is natuurlijk geen fijne ontwikkeling voor ons. Naar eigen schatting zijn er in Nederland nog maar drie- tot vijfhonderd mensen die regelmatig naar de synagoge gaan.’

Wat betekent deze ontwikkeling voor de de synagogen?

‘Dat verschilt enorm. Bijvoorbeeld de Amsterdamse Synagoge aan het Jacob Obrechtplein kent nog maar zo’n twintig vaste bezoekers. Toch is er onlangs besloten om die synagoge voor zo’n anderhalf miljoen te restaureren. Dat

geeft goed weer waar wij mee moeten dealen: stop je het beschikbare geld in de actieve Joodse gemeenschap of zet je het geld in voor het behoud van cultuurhistorische waarden? Wat wil je nalaten? Anderzijds zie je ook mooie burgerinitiatieven. Zo heeft een gemeenschap in Winterswijk er onlangs voor gezorgd dat de rijksmonumentale, maar leegstaande synagoge een sociaal-culturele herbestemming heeft gekregen die de Joodse eredienst niet in de weg staat. Zo kan het gebouw en het interieur toch blijven bestaan.’

Waar liggen de wensen en kansen richting de toekomst?

‘Voor het behoud van Joods erfgoed pleiten we voor een meer integrale aanpak. Niet alleen met de focus op synagogen die bestempeld zijn als “rijksmonument”, maar gericht op al het Joodse erfgoed. We hebben lang bij de overheid aangeklopt om de verantwoordelijkheid te delen voor de borging van de cultuurhistorische waarde van Joods erfgoed. Daar zijn nu ontwikkelingen in. Zo is er nu subsidie beschikbaar vanuit het Ministerie van OCW voor het onderhoud, herstel en de toegankelijkheid van Joodse begraafplaatsen. Wij, als het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, mogen de subsidieregeling uitvoeren. Alle eigenaren van de circa 250 Joodse begraafplaatsen zijn aangeschreven met de vraag: wat zouden jullie willen doen met de eventuele subsidie? Vanuit de subsidie krijgt elke Joodse begraafplaats straks waarschijnlijk € 10.000, vrij te besteden, zolang het te koppelen is aan de doelen uit de beleidsnota “Erfgoed Telt”. We krijgen al veel enthousiaste reacties terug van Joodse begraafplaats-beheerders. Ze willen baarhuisjes restaureren en informatieborden plaatsen ter educatie. Ook zien we dat er plannen zijn om dit gezamenlijk aan te pakken. In het algemeen is dit een indicatie dat Joodse begraafplaatsen meer in de belangstelling komen te staan.’

In Zeeburg zijn het vrijwilligers die de zerken van de Joodse begraafplaats opknappen.
 Foto: Jean-Pierre Jans

Kerkenvisie als STRATEGIE

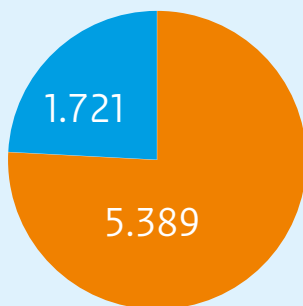
In 2019 werd het instrument kerkenvisie aan gemeenten aangeboden. Het doel is om op lokaal niveau het gesprek te stimuleren over de toekomst van de gebedshuizen. Gemeente, kerken en burgers die samen nadenken. Die gezamenlijk afspraken gaan maken over hoe de gebouwen een duurzame bedding kunnen vinden. Als religieus gebouw, met een nevenfunctie of als her te bestemmen pand. Het instrument is door velen omarmd. Dialogen werden opgestart en energie kwam vrij. Een belangrijke les was echter dat de term kerkenvisie de lading niet dekt. Het gaat immers niet alleen over kerken maar ook over synagogen, moskeeën en tempels. En het gaat niet alleen over een visie, maar het gaat over een praktijk. Een aanpak. Resultaten. In dit hoofdstuk een breed overzicht van verschillende van die praktijken en resultaten.

Jorien Kranendijk van het programma Toekomst Religieus Erfgoed spreekt gemeentambtenaren en andere erfgoedexperts toe tijdens een expertmeeting kerkenvisies.
Foto: Stef de Grauw

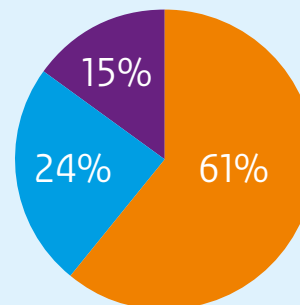
Kerkenvisies: FEITEN EN INZICHTEN

70%

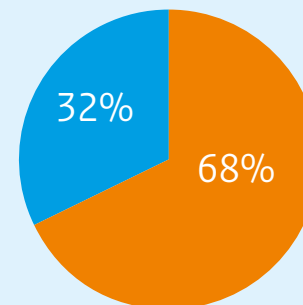
Bij het opstellen van een kerkenvisie gaan de burgerlijke gemeente, kerkeigenaren, inwoners en erfgoedorganisaties met elkaar in gesprek over de toekomst van alle gebedshuizen in de gemeente. Monumentaal en niet-monumentaal, nieuw en oud. Burgerlijke gemeenten konden de afgelopen jaren middelen aanvragen ter ondersteuning van dit proces. Tweehonderdveertig gemeenten, bijna 70% van het totaal aantal gemeenten, hebben sinds 2019 van die gelegenheid gebruik gemaakt. Sommige hebben hun kerkenvisie al afgerond, anderen zijn er mee aan de slag of moeten er nog mee starten.

De 240 gemeenten die een kerkenvisie opstellen denken samen na over 5.389 van de in totaal 7.110 gebedshuizen. Oftewel 76% van alle gebedshuizen in Nederland.

0-19 kerken / € 25.000
20-39 kerken / € 50.000
40+ kerken / € 75.000

Aantal deelnemende gemeenten
Aantal niet deelnemende gemeenten

Achtenzestig procent van alle gemeenten vroeg een decentralisatie-uitkering aan voor het opstellen van een kerkenvisie. De hoogte van de uitkering hing af van het aantal kerkgebouwen binnen de gemeentegrenzen. Het grootste deel van het budget (61%) ging naar gemeenten met 1 tot en met 19 kerken die hiervoor een uitkering ontvingen van 25.000 euro.

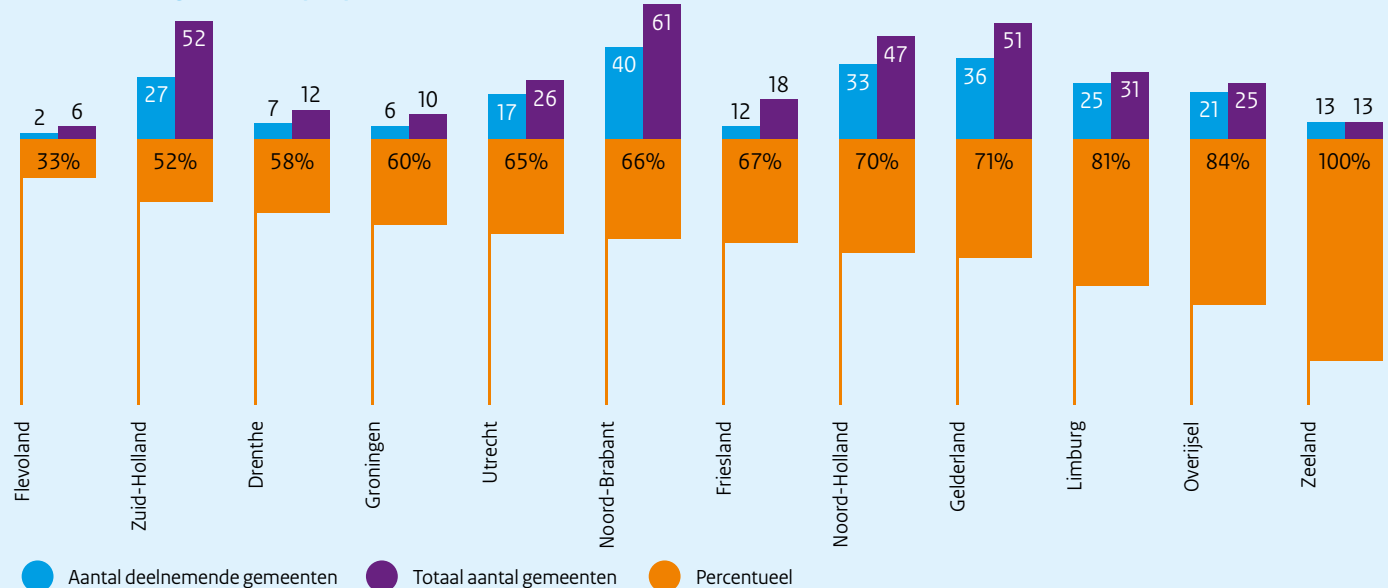
Voordelen van een kerkenvisie	Voor de gemeente	Voor de kerken	Voor de burgers
	Beter zicht op de gebouwen, religieuze organisaties & ontwikkelingen	Je leert elkaar beter kennen (kerken onderling & de gemeente)	Je staat minder voor verrassingen
	Koppelen kerkgebouwen aan thema's/doelen	Je krijgt weet van elkaars problemen en oplossingen	Inbreng kennis en ervaring
	Ad-hoc problemen verminderen	Er is tijd voor ideeën, emoties en initiatieven	Betrokkenheid bij eigen leefomgeving

7.110 gebedshuizen

Het totaal aantal gebedshuizen dat in Nederland als gebedshuis is gebouwd en als zodanig nog herkenbaar is bedraagt 7.110 gebouwen. Het betreft gebouwen die gebouwd zijn voor alle denominaties. Ongeveer driekwart van alle gebedshuizen is in religieus gebruik. Volgens Colliers International zullen er tot 2030 nog zo'n 1700 kerken hun religieuze functie verliezen. (Verkoop van kerken in Nederland, februari 2021). Aangetekend moet worden dat er ook andere gebouwen als gebedshuis gebruikt worden dan de hier getelde 7.110 gebedshuizen. Bijvoorbeeld voormalige schoolgebouwen of kantoorpanden. Die gebouwen zijn in de 7.110 gebedshuizen niet meegeteld. Ook de ooit gesloopte gebedshuizen zijn niet in deze telling opgenomen.

In religieus gebruik (evt. met nevengebruik)	5289	25% Rooms-katholiek 40% Protestants 35% Overig
Herbestemd	1530	25% Rooms-katholiek 70% Protestants 5% Overig
In transitie	295	
Totaal	7.110	

Deelnemende gemeenten per provincie

Grote verschillen tussen provincies

Niet in alle gemeenten was er behoefte aan een kerkenvisie. Als we kijken per provincie dan zien we grote verschillen. Zeeland is de absolute koploper. Alle gemeenten in die provincie hebben aangegeven aan de slag te willen met een kerkenvisie. In Flevoland was de behoefte aan een kerkenvisie duidelijk minder groot. Slechts een derde van de gemeenten vroeg daar een decentralisatie-uitkering aan.

Provincie	Totaal aantal kerkgebouwen	Kerken in religieus gebruik
Zuid-Holland	1.176	992
Gelderland	958	740
Noord-Holland	904	608
Noord-Brabant	712	493
Friesland	755	462
Overijssel	518	414
Utrecht	478	401
Limburg	439	368
Groningen	450	268
Zeeland	359	247
Drenthe	253	199
Flevoland	115	97

EVALUATIE: kerkenvisie is verbinden

Als één woord opvalt bij de evaluatie van het instrument kerkenvisies dan is het verbinding: verbinding tussen lokale overheden en lokale kerkelijke partijen, verbinding tussen kerkelijke partijen onderling, verbinding tussen verschillende beleidsterreinen binnen de gemeentelijke organisatie, verbinding met externe partijen zoals dorpsraden en erfgoedverenigingen die zich inzetten voor kerkgebouwen. Het primaire doel van de kerkenvisie is een dialoog over de toekomst van kerkgebouwen op te starten tussen verschillende belanghebbenden. Dat doel lijkt gehaald.

Een duurzame toekomst van kerkgebouwen kan alleen op lokaal niveau vormgegeven worden. Vanuit dat besef werd het instrument 'kerkenvisie' geïntroduceerd. Sinds 2019 hebben 240 gemeenten een decentralisatie-uitkering aangevraagd voor het opstellen van een kerkenvisie. Sommige hebben hun visie inmiddels al afgerond, anderen zijn ermee bezig en een deel moet nog van start gaan. Aangezien het programma Toekomst Religieus Erfgoed formeel eind 2021 afloopt, leek het najaar van 2021 een goed moment om de ervaringen met het instrument bij de gemeenten te evalueren. Afzonderlijk is een evaluatie onder kerkeigenaren en kerkbesturen gehouden; de eerste resultaten daarvan staan in een apart kader weergegeven.

STEUNTJE IN DE RUG

De resultaten van de evaluatie laten zien dat deze impuls vanuit de landelijke overheid wordt gewaardeerd. Gemeenten voelden weliswaar al de

noodzaak om aandacht te geven aan deze categorie gebouwen. Toch gaf twee derde van de respondenten aan dat ze zonder het steuntje in de rug weinig tot niets hadden ondernomen. De redenen hiervoor zijn gebrek aan capaciteit, middelen en kennis. Maar ook een zekere terughoudendheid om als overheid in gesprek te gaan met de kerkeigenaren over hun gebouwen. De steun kwam dus op het goede moment en werd breed gewaardeerd.

'MEN PAKT NU SAMEN ZAKEN OP, OOK ZONDER DE GEMEENTE ERBIJ'

Bewust is gekozen om het instrument vormvrij te laten. Gemeenten kregen de ruimte om in overleg met de kerken hun eigen invulling aan de visie te geven. Ook dat beviel goed. In het begin was het

wel zoeken naar een aanpak die past. Toch werd dat snel en collectief opgepakt. Mede dankzij het ondersteunende netwerk, bestaande uit RCE, partners, steunpunten en bureaus. Vooral het onderlinge gesprek werd als waardevol beoordeeld.

AANDACHTSPUNTEN

Waren er dan geen aandachtspunten? Zeker wel. Elke gemeente realiseert zich dat een kerkenvisie pas het begin is van een traject. De visies hebben de opgave scherper in beeld gebracht. Daardoor is ook de complexiteit duidelijker geworden. Het vervolg, de noodzakelijke aanpassingen van de kerkgebouwen voor toekomstig behoud, is een breed gedeelde zorg. Zeker in financiële zin. Maar er is ook de overtuiging dat de oplossing ligt in een gezamenlijke aanpak.

Een mooie 'bijvangst' van het kerkenvisie-traject is dat de kerkgenootschappen onderling meer in gesprek zijn geraakt. Want niet alleen kenden veel gemeenten hun kerken niet; de geloofsgemeenschappen kenden elkaar onderling ook niet. Men pakt nu samen zaken op, ook zonder de gemeente erbij. Verder zijn nu veel meer partijen bij de opgave aangehaakt dan verwacht. Partijen uit de sociale hoek, economie, retail en toerisme, ruimte en vastgoed. Tenslotte heeft het traject bijgedragen aan de ontwikkeling en zichtbaarheid van erfgoed.

i De gehele rapportage van de evaluatie is te vinden op:
www.cultureelerfgoed.nl/publicaties

Wat waren de ervaringen van kerkeigenaren met de kerkenvisies? Een aantal voorlopige resultaten op basis van 65 reacties.

30%

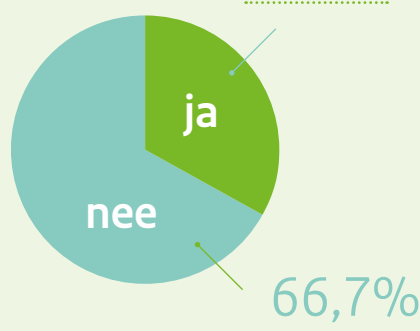
Van de kerkeigenaren geeft 30% aan zelf nog niet bezig te zijn geweest met een toekomstplan voor hun gebouwen terwijl een derde van alle respondenten wel verwacht dat de toekomst van het gebouw onder druk komt te staan.

70%

Van de kerkeigenaren geeft 70% aan dat het kerkenvisie-proces een meerwaarde heeft.

Had u iets specifieks ondernomen voor het religieuze erfgoed zonder deze regeling?

33,3%

70%

Meer dan 70% geeft aan in het vervolg wel wat extra steun te kunnen gebruiken en dan vooral op het terrein van kennis van beleid, wet- en regelgeving (67%) en mogelijkheden voor het financieren van restauratie, neven- en herbestemmingen (74%).

85%

Van de kerkeigenaren is 85% positief over de samenwerking met de burgelijke gemeente.

80%

Bijna 80% van de kerkeigenaren kijkt daarbij ook in de toekomst naar de burgelijke gemeenten om hen die steun te bieden.

Investeren in een goede relatie

'Als VNG juichen wij het toe dat zoveel gemeenten aan de slag zijn (gegaan) met een kerkenvisie. Zeker omdat ik intussen vanuit onze eigen ervaring in Zaanstad weet dat het opstellen van een kerkenvisie complex is. We zijn er als gemeente en partners in de stad van overtuigd dat deze iconische gebouwen belangrijk zijn. Maar hoe ga je vanuit die overtuiging verder? Wij zien als gemeenten dat wij daar een belangrijke rol in spelen, samen met onze inwoners, de geloofsgemeenschappen, erfgoedverenigingen en andere partners.

In de gemeente Zaanstad heb ik ondervonden dat het belangrijk is om te

investeren in een goede relatie met de huidige gebruikers van de gebouwen. En in een later stadium ook met andere belanghebbenden. Want alleen samen komen we tot nieuwe oplossingen en kunnen we ruimte bieden aan combinaties met andere maatschappelijke opgaves.

Het is niet zozeer de vraag of gemeenten na het proces van de kerkenvisie verder gaan met dit thema. Maar het is wel een zoektocht naar het hoe. Als we goed in gesprek blijven met onze partners, zullen we daar stap voor stap uiteindelijk een goede weg in vinden.'

Natasja Groothuismink:
'Vooral de vraag: hoe ga je verder met elkaar?'

Een kerkenvisie AVANT LA LETTRE

Een levendige stad met een oude kern, veel erfgoed en de trend van leegkomende kerken. 'Dat vraagt wel wat van ons', vertelt erfgoedambtenaar Gerda Kroeze van de gemeente Deventer. 'Daarom waren we er vroeg bij met een kerkenvisie. We zijn in 2010 begonnen, dankzij een potje van de provincie.'

GEEN AFVINKLIJSTJE

De Deventer kerkenvisie kreeg de naam Lokale Agenda Religieus Erfgoed, later aangevuld met een Principelin Religieus Erfgoed. De kern van de zaak is dat er ruimte moet zijn voor maatwerk en flexibiliteit, maar dat de problematiek bij de kerk en de eigenaren blijft. 'We werken niet met een afvinklijstje als een kerk bij ons aanklopt', licht Kroeze toe. 'De vragen rondom religieus erfgoed zijn meestal complex. Vaak genoeg vraagt een kerk ons eerst om geld. Maar dat hebben we niet zomaar. Bovendien zijn de problemen van leegkomende kerken zo groot, dat los je niet alleen met geld op.'

De gemeente Deventer vindt dat ze aan de hand van de eigen visie voldoende kan betekenen voor kerkeigenaren of kerkbesturen. Kroeze: 'Wat we om te

beginnen doen is heel goed luisteren. Daarna samen kijken wat we kunnen doen. Met ieder onze eigen rol. Als overheid kun je adviseren over potjes met geld, je kunt iets doen aan het bestemmingsplan en je kunt ook meedenken over de maatschappelijke betekenis van een kerk. Het gaat erom dat we in gesprek blijven.'

HELDERE ROLLEN

Wethouder Carlo Verhaar (GroenLinks) vindt dat de kerkenvisie goed werkt. 'Het is belangrijk helder te zijn over rollen en een gezamenlijk vertrekpunt te hebben', zegt hij. 'Zo kunnen wij zorgvuldig omgaan met de vaak complexe vragen of dilemma's: kerken die dicht moeten, de exploitatie die niet rondkomt of bestemmingen die wijzigen. Het voorkomt incidentenpolitiek of een onvoldoende doordacht besluit.'

Erfgoedsspecialist Kroeze benadrukt dat een kerk een aparte categorie erfgoed is. 'Kerk en staat waren gescheiden werelden. Je praat met een religieuze organisatie vaak in een bijzondere context. Waar vind je elkaar? Hoe begrijp je elkaar? Hoe ga je verder? Daar moet je je als gemeente van bewust zijn. Je moet er de tijd voor nemen.' Dat dit loont blijkt wel uit het feit dat de kerkbesturen na de eerste ronde gesprekken in 2010-2013 nog steeds de weg naar de gemeente goed weten te vinden.

UPDATE KERKENVISIE

De Deventer kerkenvisie krijgt de komende tijd een update. Nieuwe ontwikkelingen vragen volgens Kroeze om actualisatie. 'We gaan weer een rondje maken langs iedereen met wat vragen. Wat leeft er bij eigenaren en kerkbesturen aan nieuwe ideeën en wat hebben we toe nu toe gemist? Waaraan is behoefte?' Wethouder Verhaar kijkt uit naar de update. 'Dat wij gaan actualiseren geeft al aan dat het thema en onze visie onverminderd op de agenda staat.'

De Maranathakerk in Deventer

De Maranathakerk in Deventer heeft sinds enkele jaren een monumentale status. Het gebouw werd in de jaren '90 ontworpen voor de Molukse gemeenschap door architect Aldo van Eyck. Lange tijd was ze niet in het vizier van de gemeente Deventer. Hoewel de monumentale status van de kerk deels voortvloeit uit de architectuur en stedenbouwkundige waarden van het gebouw, is vooral de cultuurhistorische en symbolische waarde van groot belang. Het gebouw en de tuin zijn verweven met de verhalen van de Molukse gemeenschap in Deventer. Verhalen over de geschiedenis in de Molukken en over de periode na aankomst in Nederland. Het gebouw heeft een belangrijke religieuze

functie, maar is daarnaast ook een plek voor sociaal-culturele verbinding in de wijk. De waardering van het gebouw vereist een andere kijk. Geen zakelijke afspraak, maar een ontmoeting op menselijk niveau. Gerda Kroeze, adviseur erfgoed van de gemeente Deventer, legt uit dat het belangrijk was om tijd te reserveren om te luisteren naar de verhalen van de gemeenschap en het gebouw vanuit die dimensie te bekijken. Het zoeken naar verbinding tussen de Molukse gemeenschap en de lokale overheid is een proces van jaren, met kleine stapjes. Het contact heeft er toe geleid dat deze werelden, door de Maranathakerk, dichterbij elkaar zijn gekomen.

Kerkbestuur van
de Maranathakerk.
Foto: Ronald Hissink

Een kerkenvisie voor VOLLE KERKEN

Ook voor kerken die druk bezocht worden kan een kerkenvisie behulpzaam zijn. Eigenaren en besturen van de kerkgebouwen hebben een maatschappelijke verantwoordelijkheid, vindt de gemeente Nunspeet. Daarom wil de wethouder hen door middel van een kerkenvisie stimuleren én adviseren om hun gebouwen te verduurzamen.

Leen van der Maas:
'We moeten proberen kerkgebouwen zoveel mogelijk energieneutraal te krijgen.'

Ze gaan nu aan de slag, maar het duurde even voordat Nunspeet zich aanmeldde voor een subsidie voor een kerkenvisie. 'We dachten dat wij hiervoor niet in aanmerking kwamen', vertelt wethouder Leen van der Maas (SGP). 'We hadden begrepen dat het geld bedoeld was voor gemeenten met veel oude gebouwen die leeg komen, en dat speelt hier niet. Onze kerken worden druk bezocht. Totdat we hoorden dat we het ook konden inzetten voor verduurzaming van de gebouwen, en dat speelt hier wel.' En zo werd Nunspeet bij toeval de tweehonderdste gemeente die subsidie kreeg voor het opstellen van een kerkenvisie. Van der Maas: 'Het plannetje is om langs de eigenaren en kerkbesturen te gaan en met elkaar in kaart te brengen of ze de gebouwen kunnen verduurzamen.'

EEN PLANNETJE

De wethouder spreekt bewust van een 'plannetje' omdat hij wil benadrukken dat de rol van de gemeente bescheiden is. Zijn inzet is om de kerkbesturen en kerkeigenaren van de ongeveer vijftien kerkgebouwen in Nunspeet een zetje te geven. 'Wij kunnen dankzij de 25.000 euro voor de kerkenvisie goed en professioneel advies betalen. Ik ga ervoor zorgen dat we het geld echt omzetten in concrete adviezen.' Kerken moeten het zelf doen, in de kerkenvisie heeft ieder zijn eigen rol. 'Natuurlijk heeft de bevolkingssamenstelling hier zijn weerslag', verwoordt hij het feit dat Nunspeet een bloeiend kerkelijk leven heeft én een college waarin de SGP en

ChristenUnie zitten. 'Maar net als in Amsterdam zijn ook in Nunspeet kerk en staat gescheiden', zegt hij.

EEN MAATSCHAPPELIJKE VERANTWOORDELIJKHEID

Volgens van der Maas hebben kerkbesturen ook een maatschappelijke opdracht die losstaat van de geloofsbeleving. 'Wij willen mensen aanspreken op die maatschappelijke verantwoordelijkheid. We hebben in Nederland allemaal te maken met de energietransitie. Vanuit de gemeente kunnen we ze dat zetje geven. We moeten proberen kerkgebouwen zoveel mogelijk energieneutraal te krijgen.' De wethouder doelt op de bijzondere functie en formaten van de gebouwen en op hun esthetiek. 'Bij monumentale gebouwen wordt het er niet mooier op met zonnepanelen en voorzetramen. Veel kerken hebben ook bijzondere constructies en niet alles blijkt mogelijk of handig als je wil verduurzamen.' Goede ideeën zijn dus meer dan welkom. Kerkbesturen van grote gebouwen die intensief worden gebruikt zijn nu al veel geld kwijt, erkent de wethouder. 'Ik weet dat de Gereformeerde Gemeente in Elspeet bijvoorbeeld al een half miljoen euro heeft geïnvesteerd in ventilatie en luchtkwaliteit. Dat moet ook wel als er veel mensen tegelijkertijd in een grote ruimte verblijven. Ik begrijp dat kerkbesturen bij verduurzaming kijken naar de terugverdientijd. Ik hoop dat we hen met onze kerkenvisie kunnen verleiden om slim te verduurzamen.'

De Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB) deed medio 2020 een onderzoek onder lokale kerkeigenaren, behorend tot de Protestantse Kerk in Nederland. Met daarin onder andere de vraag in hoeverre de kerkeigenaren betrokken zijn bij het opstellen van een kerkenvisie. Op de enquête die de VKB naar de ongeveer 1500 lokale kerkgemeenten verstuurde, was de respons opvallend laag. De praktijk laat anders zien.

Kerkeigenaren aan **HET WOORD**

Jos Aarnoudse, voorzitter van de VKB: 'Bij navraag bleek vaak dat kerkbestuurders de noodzaak van een kerkenvisie nog niet zo inzagen. Het gevoel van urgentie ontbreekt nogal eens. Ik roep kerkrentmeesters daarom op om vooral proactief hierin te zijn, ook al is dat soms lastig. Want als je de mogelijke gevolgen van afnemend kerkbezoek ter sprake brengt, brengt dat vaak ook de nodige emoties met zich mee. Maar om te voorkomen dat je wordt overvallen door een onbeheersbare situatie, zou je hier wel een visie op moeten ontwikkelen. Regeren is vooruitzien.'

'REGEREN IS VOORUITZIEN.'

De insteek van Aarnoudse wordt inmiddels breed gedeeld. Want eind 2021 stelde de Protestantse Kerk Nederland een visie op het kerkgebouw vast. Bij de bespreking van die visie werd de wens om deel te nemen aan de kerkenvisies door de protestantse synode breed onderschreven.

KERKBESTUURDERS IN CULEMBORG

In Culemborg waren alle kerkbestuurders van vijf monumentale kerkgebouwen betrokken bij het opstellen van de kerkenvisie. Zo ook Henk van Dijk. Hij zat namens de Grote Kerk (Protestants) in de werkgroep kerkenvisie. Van Dijk: 'Eind 2018 hebben we de gemeente verteld dat we als kerkeigenaar binnen enkele jaren niet meer in staat zijn de

instandhouding van ons monumentale kerkgebouw te betalen. We hebben de gemeente gevraagd om samen met ons na te denken over een oplossing hiervoor. Dit was één van de aanleidingen voor de gemeente om een kerkenvisie op te stellen.'

Tijdens het kerkenvisietraject was er veelvuldig contact tussen de vertegenwoordigers van de 5 kerken en de gemeente. Volgens van Dijk was dat nuttig: 'In de kerkenvisie heeft de gemeente opgeschreven hoe ze kijkt naar de monumentale kerkgebouwen in de stad en hoe ze kan handelen op het moment dat de financiële last voor de kerkeigenaar te hoog wordt. Het is dan ook goed dat de kerkeigenaren hierover meepraten zodat er een gedragen visie kan ontstaan. Toen de wethouder ons uitnodigde deel te nemen aan de werkgroep kerkenvisie, hebben we daar allemaal gelijk positief op gereageerd. In een proces van anderhalf jaar hebben we samen de kerkenvisie opgesteld, met veel input vanuit de kerken. De kerkenvisie is intussen door het gemeentebestuur vastgesteld.'

Jos Aarnoudse:
'Wees pro-actief, ook al is dat soms lastig.'

Henk van Dijk:
‘In de gaten krijgen wat ons gaat overkomen.’

In vervolg op de kerkenvisie hebben de wethouder en de kerkeigenaren regelmatig overleg. Zo blijft ook de gemeente goed op de hoogte van de ontwikkelingen. Hiermee ontstaat meer grip op de nabije toekomst. Van Dijk: ‘We proberen in de gaten te krijgen wat ons de komende jaren gaat overkomen. Dat eigenaren van kerkgebouwen en gemeente beiden weten waar mogelijk problemen ontstaan. We betrekken ook de andere gebedshuizen in de stad erbij en diverse maatschappelijke instellingen. Zo werken we met elkaar aan een nieuwe toekomst voor ons religieus erfgoed.’

‘IN VERVOLG OP DE KERKENVISIE HEBBEN WE REGELMATIG OVERLEG.’

SAMENWERKING IN GRAVE

In Grave werkten de burgerlijke gemeente, de katholieke parochie en de protestantse gemeente samen aan het opstellen van de kerkenvisie. Zij werden daarbij ondersteund door adviesbureau Advinci. Jenneke van Dongen, scriba van de protestantse gemeente Grave: ‘Of de kerkenvisie wel iets voor ons was. Dat was de vraag vanuit de gemeente Grave. Wij waren als protestantse kerk

immers al enige jaren bezig met een nevenbestemming voor ons prachtige monumentale kerkgebouw. Maar ondanks het feit dat de verhuur van ons kerkgebouw behoorlijk goed gaat, hadden wij er absoluut oren naar om mee te doen met de kerkenvisie. Ook voor ons is het ongewis wat de toekomst van het kerkgebouw zal zijn. We inventariseerden het vele religieuze erfgoed in onze gemeente, maar belangrijker nog: we zaten met elkaar om de tafel.

‘WE HOORDEN VAN ELKAAR EN DEELDEN ELKAARS ZORGEN.’

We hoorden van elkaar en deelden elkaars zorgen over de gebouwen, spraken over alle emoties die daarbij komen kijken, over besluiten die onherroepelijk genomen moeten worden in de toekomst. En tegelijkertijd leerden we over de mogelijkheden, die we hebben of kunnen creëren, bijvoorbeeld op het gebied van duurzaamheid. Met de afronding van dit intensieve traject ligt er een mooi basisstuk. Een stuk om op voort te borduren en dat is ook precies wat we gaan doen. Een paar keer per jaar gaan we als kerken en gemeente bij elkaar zitten

Jenneke van Dongen:
‘Belangrijker nog: we zaten met elkaar aan tafel.’

om de stand van zaken te bespreken.’ Pieter van de Ven heeft in het kerkbestuur de portefeuille ‘vastgoed’. Hij beheert namens de parochie de gebouwen. Van de Ven: ‘Het gaat hierbij niet alleen over het sluiten van de kerkgebouwen maar ook over het behoud van erfgoed. Als je wilt dat

Pieter van de Ven:
‘Het parochiebestuur heeft ook te maken met materiële beslissingen.’

daarover de juiste beslissingen worden genomen, dan moeten alle partijen hierin gezamenlijk optrekken. Daarom vonden we het belangrijk om ook de dorpsraden te betrekken bij de kerkenvisie. Natuurlijk is de hoofdtaak van de parochie de missionaire taak van de kerk en het pastoraat in de breedste zin van het woord. Maar het parochiebestuur heeft ook te maken met materiële beleidsbeslissingen, zoals het onderhoud en de restauratie van de gebouwen. Met de terugloop van het aantal kerkbezoekers en daardoor ook de vermindering van de inkomsten is het duidelijk dat we de grote gebouwen niet eeuwigdurend kunnen openhouden. De gemeenschap, en niet de parochie, moet uiteindelijk uitspraken doen over de toekomst van de gebouwen als deze aan de Rooms-Katholieke eredienst worden onttrokken.’

Opbrengsten

Wandelen met Pelgrims

Kloosters en kerken ontsluiten door een nieuwe pelgrimsroute aan te leggen kan interessant zijn, maar vraagt om heldere keuzes. Een onderzoek van Miranda Megens, in opdracht van het programma, laat zien waar een goede route aan moet voldoen om succesvol te zijn. www.cultureelerfgoed.nl/publicaties

Feiten op een rij

Gebruikmakend van o.a. de informatie uit het databestand Kerken Tellen! waarin alle informatie over kerkgebouwen te vinden is een factsheet gemaakt met actuele informatie over kerken en kerkenvisies (zie ook pag 16/17).

Subliem & Schoon

In samenwerking met de Rijksbouwmeester en het programma Duurzaamheid van de RCE werden multidisciplinaire ontwerpteams uitgedaagd om onorthodoxe oplossingen te vinden voor de verduurzaming van kerkgebouwen. Met als vertrekpunt de schoonheid en betekenis van de kerk (zie ook pag 34/35).

Kerken aan tafel

Gedurende de lockdown verzorgde het programma 7 thematische talkshows met als titel Kerk van alle Kanten.

Thema's waren:

1. Herbestemming
2. Kennis over kerken
3. Gastvrijheid
4. Kerkenvisie
5. De toekomst
6. Kerk als kerk
7. Nieuwe kerken.

Een aantal columns in dit magazine is in deze talkshows in uitgebreide vorm terug te zien. Via YouTube zijn alle programma's terug te kijken.

Gastvrije kerk

De meest gastvrije kerk van Oost-Nederland, Overijssel en Gelderland, waar staat die? Stichting Welkom in de Kerk heeft afgelopen jaar een verkiezing gehouden. Het doel: kerken activeren meer activiteiten te ondernemen die de gastvrijheid moeten bevorderen, zodat kerken visitekaartjes en ontmoetingsplaatsen worden van wijken, dorpen en steden.

Inspirerend boek

Kerkgebouwen; 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik – van appartement tot zorgcomplex. Zo heet het boek waarin getoond wordt hoe er in Nederland herbestemd wordt, welke functies allemaal mogelijk zijn, maar bediscussieerd wordt ook hoe delicaat de balans is om passende oplossingen te vinden. Inclusief een blik op de omringende buurlanden.

Vraag & aanbod

Expertisecentrum over religie en samenleving Kaski heeft in opdracht van het programma onderzoek gedaan naar de ruimtebehoefte van migrantenkerken en de problemen waar zij tegenaan lopen. Daarnaast hebben zij de ruimtebehoefte onderzocht van de Joodse gemeenschap, de islam, Boeddhisten en Hindoes in Nederland (zie ook pag 8/9).

Bouwstenen

Liefst drie publicaties verschenen om gemeenten en kerken op weg te helpen bij het opstellen van een kerkenvisie: Bouwstenen voor een kerkenvisie, het Addendum, gericht op het proces & de Handreiking die laat zien hoe een visie vertaald kan worden in uitvoering. Download: www.cultureelerfgoed.nl/publicaties

De STEM van de burger

Bij het opstellen van een kerkenvisie voeren burgerlijke en kerkelijke gemeenten in eerste instantie het gesprek met elkaar. Ook burgers verdienen vervolgens een plek aan tafel. Want: ‘de mensen die vlakbij de kerk wonen, zijn ook potentieel de kandidaten voor het toekomstige gebruik van het gebouw.’

Dat laatste zegt Karel Loeff, directeur van Heemschut, een van de partners van het programma Toekomst Religieus Erfgoed. Deze erfgoedvereniging zet zich al meer dan 100 jaar in voor het behoud van cultureel erfgoed. ‘Behoud van identiteit en herkenbaarheid is voor onze vrijwilligers een belangrijke drijfveer om zich in te zetten voor religieus erfgoed. Die iconische gebouwen vormen toch vaak het hart van een gemeenschap.’ Burgers zetten zich vaak in voor het behoud van zo’n kerkgebouw.

HET KERKGEBOUW MOET DE HOOGBOUW ZIJN

De vrijwilligers van Heemschut brengen de nodige kennis met zich mee, vaak ook vanuit hun eigen professionele achtergrond. Zo ook stedenbouwkundige kennis. Loeff: ‘In de gemeente Gooise Meren wordt bijvoorbeeld een kerk afgestoten met daarbij het omliggende terrein. Omwonenden zijn benaderd om mee te denken over de herontwikkeling van dit stuk grond. In eerste instantie waren de plannen

om er appartementencomplexen neer te zetten die hoger zouden zijn dan het kerkgebouw. Wij hebben toen, op grond van een stedenbouwkundige analyse, geadviseerd: het kerkgebouw moet de hoogbouw zijn en niet de gebouwen eromheen. Mede daardoor is de ambitie voor dit herontwikkelingsproject inmiddels op enkele punten bijgesteld.’ De ontwikkelingen in Gooise Meren

Karel Loeff:
‘Het kerkgebouw moet de hoogbouw zijn.’

laten zien dat omwonenden zich verbonden voelen met het kerkgebouw. Zij willen graag hun uitzicht op de kerk behouden, en met de inbreng van Heemschut voelen ze zich gesterkt in hun opvatting. Het toont ook aan hoe belangrijk het is om inwoners vroegtijdig mee te laten denken over plannen met een gebedshuis. Loeff: ‘Ik vind dat hun stem sowieso meer gehoord mag worden, zeker ook bij kerkenvisies.’

‘WIJ TRAINEN BURGERS IN STRATEGISCH DENKEN.’

OEFFENEN VOOR DE OMGEVINGSVISIE

Loeff: ‘Veel burgers weten nu vaak niet dat een kerkenvisie loopt. Betrek je burgers erbij, dan krijg je een meer gedragen besluit. Zeker als het om een toekomstige herbestemming gaat, is draagvlak gewenst. En als je mensen er vroeg bij betrekt, dan benut je ook hun kennis en inzichten om tot een gewenste oplossing te komen.’ Volgens Loeff zou

Bewoners kunnen ideeën
inbrengen voor herbestemming
kerkgebouw Mariënheem.
Foto: Ronald Hissink

het initiatief bij de lokale overheid moeten liggen om burgers te benaderen. Loeff: 'Hoe een gemeente dat doet, hangt sterk af van de lokale relatie tussen burger en gemeente. Een grote gemeente heeft meer communicatiekanalen tot haar beschikking en een kleinere gemeente heeft weer wat meer directe lijntjes met haar inwoners. We zien grote verschillen in de aanpak van gemeenten. Variërend van: wat fijn dat jullie willen meedenken, tot lastig als iedereen zijn zegje wil doen.

Er zijn ook gemeenten die burgerpanels als klankbord hebben ingesteld. En misschien is het een idee om bij een kerkenvisie altijd standaard enkele vragen voor te leggen aan inwoners. Hoe dan ook, een kerkenvisie biedt je als gemeente de kans om te oefenen met burgerparticipatie zoals dat ook moet bij een omgevingsvisie. Wij trainen burgers in strategisch denken, onder andere in het kader van kerkenvisies. Het is nu aan gemeenten om voor burgers een stoel aan tafel vrij te houden.'

Bewoners voor behoud kerkgebouw Mariënheem

Het kerkgebouw in Mariënheem gaat sluiten. Net zoals diverse andere kerken in de gemeente Raalte. Marion Kogelman, lid van de werkgroep herbestemming kerkgebouw Mariënheem, ziet dit met lede ogen aan. Kogelman: 'Voor Mariënheem is de kerk heel belangrijk. Het bepaalt de identiteit van ons kleine dorpje. Het is een bijzonder gebedshuis. Architectonisch gezien zijn er maar drie van in Nederland. Daarom willen veel

inwoners meewerken om het kerkgebouw een nieuwe toekomst te geven.' Zo organiseerde de werkgroep een bijeenkomst, waar inwoners met ideeën konden komen voor een nieuwe invulling van de kerk. 'Ideeën genoeg', stelt Kogelman. De werkgroep selecteert drie ideeën voor een nieuwe invulling van de kerk. 'We gaan daarbij kijken naar wat mogelijk en financieel haalbaar is. Het is nu nog de onderzoeksfase.'

Hoe burgerinitiatief een kerk van de sloopkogel behoedde

Van al het erfgoed (kastelen, boerderijen, industrieel erfgoed), lijkt religieus erfgoed vaak de meeste emoties los te maken. Ook al gaat men – in sommige gevallen – zelf niet meer te kerke, de toekomst van het lokale kerkgebouw kan veel losmaken. Dat bleek ook in Son en Breugel, waar de toekomst van de leegstaande Sint Petrus Bandenkerk in Son de lokale gemeenschap verdeeld achterliet. De kerk

slopen? Of toch behouden en onderzoeken welke nieuwe lokale functie het gebouw zou kunnen krijgen? Het thema werd zelfs een leidend thema in de gemeenteraadsverkiezingen. De lokale partij 'Dorpsvisie', wilde de kerk een nieuwe functie voor de gemeenschap geven. Maar een andere lokale partij 'Dorpsbelang' wilde de kerk slopen om woningen te bouwen. Dorpsbelang verloor de verkiezingen met

twee zetels en Dorpsvisie kon in een coalitie met andere partijen vervolgens plannen laten maken voor een nieuwe toekomst van het kerkgebouw. Dit speelde allemaal in 2019. Ondanks de eerdere verdeeldheid onder de bewoners van Son, lijkt de lucht inmiddels wat geklaard. Naar een ontwerp van Architectenbureau Inbo wordt een multifunctioneel gebouw ingericht met een bibliotheek, boekencafé,

theater- en presentatieruimte. Een 'impuls voor de vitaliteit van de gemeenschap, waar we jaren mee vooruit kunnen', liet wethouder Boersma aan het Eindhovens Dagblad weten. En: 'de geschiedenis van een dorp kun je aan zijn gebouwen zien'. Zo heeft het verzet vanuit de burgerij ook bijgedragen aan het identiteitsbehoud van Son.

VERDUURZAMING

Rotterdamse kerkenaanpak leidt tot pilot

Klimaat staat op nummer 1 bij de formatie van een nieuw kabinet. Dit onderwerp, en daarmee verduurzaming, staat ook hoog op de agenda van menig kerkgenootschap. Het begrip duurzaamheid kan daarbij allerlei vormen aannemen. Binnen de kerken die aangesloten zijn bij Groene Kerken gaat het bijvoorbeeld ook over het inkoopbeleid van thee of koffie en de wijze waarop met vrijwilligers wordt omgegaan. Maar bij verduurzaming gaat het toch heel vaak over energiebesparing en comfort. In Rotterdam is als uitvloeisel van de kerkenvisie een pilot gestart met de verduurzaming van 10 kerken. De opbrengsten van deze pilot kan al als opmaat dienen voor de andere 148 gebedshuizen die Rotterdam rijk is. Een gesprek met erfgoedambtenaar Floor Vierenhalm en Karien van Velsen van het bisdom Rotterdam.

DE AANPAK OMKEREN

De gemeente Rotterdam helpt 158 religieuze gebouwen op weg om te verduurzamen. Dat gebeurt aan de hand van een pilot met tien kerken. Die pilot moet tips en kennis opleveren voor alle andere kerken. Zo hoeft de rest niet het wiel uit te vinden of als een berg op te zien tegen allerlei uitzoekwerk. 'We hebben als gemeente eerst bijeenkomsten georganiseerd', vertelt erfgoedambtenaar Floor Vierenhalm.

'Kerkbesturen zijn gevraagd wat ze vanuit de overheid nodig hebben voor de instandhouding van hun gebouw. Natuurlijk is er behoefte aan een lagere energierekening, maar de kerken voelen ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid om te verduurzamen.'

Dankzij de bijeenkomsten zag de pilot 'Verduurzaming en Transformatie' het levenslicht. Tien verschillende kerken,

Floor Vierenhalm:
'Door al die vragen zijn we onze aanpak gaan omdraaien.'

van de oude Laurenskerk tot de naoorlogse Sint-Bavo zijn onder het vergrootglas gelegd. 'Mijn collega Mieke Weterings van de afdeling duurzaamheid heeft een duurzaamheidsscan geregeld', vertelt Vierenhalm. 'Ze heeft adviesbureaus geselecteerd en die hebben onderzoek gedaan bij de tien gebouwen. Bij de kerken bleken veel vragen te leven over mogelijke ingrepen. 'Wat is de termijn van terugverdienen? Wat zijn de lokale plannen voor energietransitie? Mogen er zonnepanelen op een Rijksmonument? Door al die vragen zijn we onze aanpak vanuit de gemeente gaan omdraaien. Wij zoeken nu alvast zelf van alles voor de kerken uit. Zo zijn Mieke en ik naar de Welstandscommissie gegaan om te vragen wat wel en niet mag. Uiteindelijk maken we een toolkit. Daarin staan dan de stappen voor het verduurzamen van een kerkgebouw.'

Ook de imposante Laurenskerk in Rotterdam werkt aan verduurzaming.
Foto: Lars van den Brink

Karien van Velsen:
**‘We kunnen niet
aan de binnenzijde
gaan isoleren.’**

DE GEMENE DELER

Karien van Velsen van het Bisdom Rotterdam is eigenlijk al een soort duurzaamheidsambassadeur. Als coördinator Bisschoppelijk Adviesbureau Bouwzaken heeft ze zo’n twintig kerkgebouwen onder haar hoede in de stad. Drie ervan doen mee met de pilot. ‘De grootste uitdaging voor de Katholieke Kerk is dat wij veel monumenten hebben’, legt Van Velsen uit. ‘En de monumentale waarde van een kerkgebouw willen we respecteren. We kunnen bijvoorbeeld niet aan de binnenzijde gaan isoleren, want dan ben je je schilderijen kwijt.’ De energiescans waren zeker welkom. Van Velsen, zelf architect, ontdekte dat het ene bureau het andere niet is. ‘Bij een van de pilotgebouwen hadden we verwacht dat het bureau meer zou meedenken met verduurzamen tijdens het plegen

van groot onderhoud dat daar speelt. Ook zijn er onderwerpen die bij meer kerkgebouwen spelen, bijvoorbeeld het isoleren van een gewelf. Hoe doe je dat? Daarom zijn adviezen met een gemene deler heel welkom.’ Het Bisdom gaat waarschijnlijk als eerste de verlichting aanpakken. Van Velsen: ‘De overstap op ledverlichting gaat veel schelen op de energierekeningen.’

TIPS

De pilot duurt nog anderhalf jaar. Floor Vierenhalm heeft zeker al tips voor andere gemeenten. Zoals de tip om goed communicerende adviesbureaus te zoeken. ‘De gouden combinatie is een bureau dat een technisch goed rapport maakt en dat vervolgens goed kan uitleggen.’ Een andere belangrijke tip: betrek alle afdelingen die je erbij kunt betrekken.

Van kerkenvisie naar UITVOERING

Wat komt er na een kerkenvisie? Deze vraag stellen gemeenten zich regelmatig. Want dat het na het opstellen van een kerkenvisie niet klaar is, is de gemeenten, de kerkbesturen en andere belanghebbenden wel helder.

Dus hoe zorg je dat de opgedane kennis en ervaringen, het onderling opgebouwde vertrouwen en de gecreëerde energie levend blijft? En dat onderlinge afspraken en intenties verankerd worden?

De handreiking 2022 'Kerkenvisies: van visie naar uitvoering' geeft overzicht. Samen met gemeenten en met behulp van deskundigen is te boek gesteld wat de ervaringen zijn met de resultaten van een kerkenvisie. En hoe de visie omgezet kan worden in acties, producten, beleid of procesafspraken. Of aan kan haken bij instrumenten zoals een omgevingsvisie. Daarbij is overigens niet alleen gekeken naar de gemeente als partij die het vervolg moet vormgeven, maar naar alle partijen

die partner zijn in een kerkenvisietraject. De handreiking start met een vragenlijst. Want voor elke gemeente geldt dat er andere factoren zijn die bepalen hoe en in welke vorm een visie het beste verankerd kan worden. De opgestelde vragenlijst kan helpen bij het zoeken naar een passende vorm. Vervolgens worden aan de hand van tien bouwstenen verschillende mogelijkheden toegelicht. Die tien bouwstenen worden geïllustreerd aan de hand van praktijkvoorbeelden. Hiernaast is schematisch weergegeven welke mogelijkheden in de handreiking aan bod komen.

De handreiking is terug te vinden op: www.cultureelerfgoed.nl/publicaties

Provincies aan zet

Vanuit zijn rol als Gedeputeerde en vertegenwoordiger van het Interprovinciaal Overleg (IPO) ziet Roy De Witte binnen zijn provincie Overijssel wat kerksluitingen en leegkomende kerkgebouwen doen met gemeenschappen. Hele dorpen raken verscheurd. Het zijn forse rouwprocessen. De verantwoordelijkheid voor deze gebouwen kunnen we niet alleen daar neerleggen.

'Het kerkgebouw is van de gemeenschap, de omgeving, het dorp, de wijk. Kortom: de mensen. Daar zit bloed, zweet en tranen in, maar ook vreugde en verbondenheid. Als je dat kunt teruggeven aan de gemeenschap, met een nieuwe relevantie, dan heeft het kerkgebouw zeker toekomst.' Daarnaast ziet De Witte ook dat gemeenschappen die erin slagen het verlies om te draaien in nieuwe kansen die het verschil kunnen maken.

Met de kerkenvisies zijn de lokale en landelijke overheden aan de slag gegaan om het gesprek aan te gaan met de kerkbesturen. En verbindingen

te leggen tussen allerlei partijen. De provincies zijn hier voorzichtig op aangehaakt. Het is nu tijd dat zij hun rol oppakken in het vervolg: de concrete aanpak van de kerkgebouwen zelf. Provincies kunnen op verschillende manieren een stimulerende rol spelen: subsidieregelingen herbestemming & duurzaamheid, loket voor advies over herbestemmen, verduurzamen en financieringsregelingen en/of koppeling aan andere grotere programma's op toeristisch of sociaal gebied.

'Voor Overijssel ligt er een duidelijke koppeling met leefbaarheid: we hebben

recent een prijsvraag uitgeschreven "Kerkdorp in beweging" om inwoners en (kerk)besturen uit te dagen met een plan te komen om hun kerkgebouw te behouden voor de toekomst. Het is daarmee de start van het gesprek tussen eigenaren, gemeenten en initiatiefnemers. Gemeenschappen kijken ook naar ons: als provincie hebben we kennis, kunde en financiën. Provincies moeten bereid zijn om te investeren, waarbij ze niet de regie overnemen maar ruimte geven en bijdragen aan de mooie initiatieven die uit de (kerkelijke) gemeenschap komen.'

Output	Gemeente	Kerk	Burger(partijen)	Anderen
Acties	• Contracten tussen kerken en de Monumentenwacht • Pilotprojecten: verduurzaming kerken, kerk als ontmoetingsplek in dorp/wijk • Intermediair tussen opleidingen en kerkbesturen/eigenaren voor stage/afstudeer/studieopdrachten • Intermediair tussen creatieve denkers/dorps/wijkraden e.d. en kerkbesturen • Kerkbesturen als gesprekspartner bij gemeentelijke ontwikkelingen	• Contracten tussen kerken en de Monumentenwacht • Pilotprojecten: verduurzaming, samenwerking met gemeenschap • Opstellen eigen visie op gebouw(en) • Gebruikmaken van meedenkkracht (studenten, creatieve denkers, omwonenden) • Aanvragen haalbaarheids-/duurzaamheidsonderzoek	• Gesprek aangaan met lokale kerk • Initiatieven ontplooiën • Kennis inbrengen • Kerkgemeenschap betrekken bij lokale initiatieven als energiecoöperatie of kunstenroute	• Gesprek aangaan met lokale kerk • Initiatieven ontplooiën • Kennis inbrengen • Kerkgemeenschap betrekken bij lokale initiatieven als energiecoöperatie of kunstenroute
Producten	• Website/kennisbank • Interactieve kaart • Toeristische route • App, audiotour	• In kader van toeristische profilering: audiotour, app • Website uitbreiden voor meer doelgroepen	• Pamflet • Crowdfunding	• Rekenmodellen (bureaus) • Procestools (bureaus) • Tentoonstellingen
Handelingen of werkafspraken	• Kerkloket • Structureel kerkenoverleg • Kerkenambassadeur • Herbestemmingsteam • Makel/schakelpunt • Handelingskader • Vast overleg t.b.v. preadvies ontwikkeling	• Structureel kerkenoverleg	• Vrijwilligerswerk doen voor de kerk, als rondleidingen verzorgen • Gebruik maken van de kerk voor activiteiten	• Netwerk (opleidingen, steunpunten, bedrijven) • Herbestemmingsteam (provincie, rijk) • Kerken als vast onderdeel in curriculum (opleidingen) • Investeringsfonds (financiële partijen)
Sectoraal beleid	• Koppeling aan ander gemeentelijk beleid als erfgoed, toerisme, leefbaarheid, sociaal, architectuurbeleid, (maatschappelijk) vastgoed/leegstandsbeleid	• Actief participeren bij ontwikkeling sectoraal beleid	• Actief participeren bij ontwikkeling sectoraal beleid	

Geïnteresseerden
bestuderen de maquette
van het team Stof tot
nadenken.
Foto: Paul Voorham

DIERBAARHEID is duurzaamheid

'Als wij alles van waarde onze voorkeur geven, dan wordt waarde weerbaar.'
Een citaat uit het Liber Americorum dat verscheen bij het afscheid van
Hans de Jonge, hoogleraar vastgoed aan de TU Delft. In zijn eigen inleiding
schetst hij dat als we dat wat we van waarde vinden koesteren, die dierbaarheid
als vanzelf overgaat in duurzaamheid. Dat geldt ook voor de gebedshuizen.
In dit hoofdstuk volgen we mensen die zich met hart en ziel inzetten om hun
gebouwen zo in te richten, zo open te stellen dat mensen ze kunnen koesteren.
Dat dierbaarheid duurzaamheid wordt.

Team Musica Mundana presenteert haar
ontwerp van de prijsvraag Sublieme
Schoonheid Sublieme Duurzaamheid
voor de Oude Kerk te Amsterdam.
Foto: Paul Voorham

Delen is VERMENIGVULDIGEN

Sinds een paar jaar zijn ze regelmatig te zien op de catwalk: de zogenaamde half-half outfits. Twee jassen van boven naar beneden doormidden geknipt en vervolgens de verschillende helften weer aan elkaar genaaid. Een sterk statement dat past bij de deeleconomie van de 21^e eeuw. En tegelijkertijd is deze trend ook weer niet zó nieuw. Kijk naar het verhaal van Sint-Maarten, die leefde in de 4e eeuw na Christus. Bij een stadspoort stapt een legerofficier onverwacht van zijn paard af, trekt zijn zwaard en snijdt zijn dure soldatenmantel doormidden. Waarom? Omdat hij bij het binnenrijden van de stad een arme bedelaar in de ogen keek. Eén stuk hield hij zelf. Het andere stuk deelde hij met de bedelaar.

‘WAT ZOU ER ALLEMAAL KUNNEN GEBEUREN ALS WE DE DEELECONOMIE AVANT-LA-LETTRE ALS UITGANGSPUNT NEMEN?’

Delen is vermenigvuldigen, een inspirerende gedachte. En toch, delen gaat lang niet altijd vanzelf. Neem die mantel van Sint-Maarten, daar gaat dus wél een zwaard doorheen. Stel je voor dat dat zou gebeuren met die prachtige kazuïfels, die één van de ontwerpteam voorstelt om in de kerken te gebruiken. Maar soms overkomt het je gewoon. Zonder dat je het wilde, word je gedwongen om iets te delen. Neem bijvoorbeeld de Domkerk in Utrecht. Op 1 augustus 1674 stortte de helft van het kerkgebouw in elkaar vanwege een ongekend zware storm. Het hele middenschip was plotseling openbaar gebied. Een drama? Of een kans? Vandaag is dat middenschip een plein geworden. Openbare ruimte waar mensen op bankjes zitten.

Kan dat nóg beter? Ruimte maken voor de stad? Zeker in een tijd waarin een oprechte deeleconomie hard nodig is?

De deeleconomie is ouder dan je denkt. En religieuze gebouwen hebben er altijd een belangrijke rol in gespeeld. Kerken, kloosters. Op de beste momenten in de geschiedenis stonden die gebouwen niet symbool voor de macht – maar juist voor de tégenmacht. Stond de deur open voor wie maar wil. Uit een oude Romeinse brief blijkt bijvoorbeeld dat de eerste christenen opvielen doordat ze heel tegendraads hun tafel deelden met anderen. En in de Benedictijnse traditie is de gastvrijheid tot een deugd verheven: onbevangen delen met wie er ook maar op je pad komt. Wat zou er allemaal kunnen gebeuren als we die deeleconomie avant la lettre als uitgangspunt nemen om ons kerkelijk erfgoed gereed te maken voor de 21^e eeuw? De ontwerpen die worden gepresenteerd, lichten een tipje van de sluier op. Zomaar een begin. Tenten in de kerk,

om beschutting en warmte te bieden aan wie dat wil. Een kruidentoren die bevochtigd wordt met behulp van regenwater, om heel lokaal ingrediënten te verbouwen voor maaltijden om weg te geven. Een tuin om de kerk, om de verstening in de stad tegen te gaan en van de kerk een groene plek te maken om op adem te komen. Delen is vermenigvuldigen. Je weet niet half wat je allemaal kunt doen als je het lef hebt om je jas doormidden te snijden.

Willem Jan de Hek is predikant van de Jacobijkerk te Utrecht, architect en jurylid van de prijsvraag Sublieme Schoonheid | Sublieme Duurzaamheid.

Dit is een verkorte versie van de column die Willem Jan de Hek uitsprak bij de presentatie van de ontwerpen van de prijsvraag Sublieme Schoonheid | Sublieme Duurzaamheid.

Van besloten iconen tot verbindende volkspaleizen;
ontwerpen van team Braaksma & Roos Architecten,
Inside Outside, Johanna van Doorn en de Antea Group

SUBLIEME schoonheid

Het denken over verduurzamen vertrekt vaak vanuit de techniek. Wat nu echter als de betekenis en de schoonheid van een kerkgebouw het vertrekpunt vormt. Is dat een te hoge eis? Rijksbouwmeester Floris Alkemade zei daarover: 'We leggen de lat niet te hoog, dit is de hoogte waarop de lat altijd zou moeten liggen.' De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Rijksbouwmeester schreven vanuit dat idee een ontwerprijstvraag uit voor het verduurzamen van sublieme stadskerken.

Uit 37 aanmeldingen selecteerde de jury drie teams van professionals op het gebied van ontwerp/design, duurzaamheid en erfgoed. Hun opdracht was een visie te ontwikkelen op één van de drie thema's (zie kader). De winnaars combineerden 'poëzie en techniek' tot verrassende, uitvoerbare concepten.

BINNENRUIMTE

Bij het thema 'binnenruimte' speelt vooral verwarming een rol, want kerken zijn vaak berucht vanwege de enorme hoeveelheden energie die opgaan aan het warm stoken van het gebouw. En soms worden ze in de wintermaanden zelfs helemaal niet gebruikt omdat het comfort het niet toelaat. Het winnende concept kwam van het team 'Stof tot nadenken'. Vanuit het uitgangspunt om de mensen te verwarmen en niet de stenen kwam men tot oplossingen die afgestemd zijn op het gebruik: als individuele bezoeker, opgedeeld in kleinere of grotere groepen of als deelnemer van een grotere bijeenkomst. Binnen het concept wordt een grote kerkruimte met tenten en gordijnen opgedeeld, zodat gebruiksuimtes veel doelgerichter verwarmd kunnen

*Stof tot nadenken; ontwerpen van team Bureau Belèn,
De Groene Grachten, COUP i.s.m. Hylkema Erfgoed*

*De Musica Mundana; ontwerpen van
team ABT, Obscura, Katarzyna Nowak,
Jens Jorritsma en Lesia Tolpolnyk.*

worden. Volgens het team levert dat, afhankelijk van de omstandigheden, tussen de 5 en 50 procent energiebesparing op. Voor de individuele bezoeker werd een isolerend habijt ontwikkeld. Het interessante aan dit concept is dat er geen ingreep in het gebouw nodig is. De stoffen zijn bovendien opvouwbaar en kunnen ontwikkeld worden door meerdere kerken samen.

ENERGIEKOPPELINGEN

Binnen het thema 'energiekoppelingen' ging het om de vraag hoe een stadskerk zelf een bron van energie kan worden. De ontwerpers van het winnende team 'De musica mundana' kozen voor een zichtbare toevoeging, zoals vele generaties door de eeuwen heen op, aan en in kerken hebben bijgebouwd. Dus geen duurzaamheidsmaatregelen die weggestopt moeten worden omdat het slechts 'een stuk techniek' is, maar ingrepen die schoonheid toevoegen. Hun plan behelst het plaatsen van transparante en lichtvoetige paviljoens in en aan de kerkgebouwen. De gebouwtjes combineren functies. Energiestromen lopen in elkaar over. Functies die nu niet of slechts met moeite in een kerkge-

bouw vormgegeven kunnen worden (horeca, ontmoeting/vergaderzaal, entree van de kerk of toegang tot een hogere verdieping in de kerk). En energiestromen waarbij het afval van de ene functie de voedingsbron is voor de volgende.

VERBINDING MET DE OMGEVING

Het thema 'Verbinding met de omgeving' draaide tot slot rond het duurzaam toegankelijker maken van kerken om ze 'in te bedden' in hun omgeving. Want kerken spelen al eeuwenlang een centrale rol in hun omgeving, maar tegenwoordig lopen mensen minder makkelijk binnen. De vraag was om de overgang tussen binnen en buiten te verzachten. Dit inspireerde het team tot een ontwerp met als motto 'Van besloten iconen tot verbindende volkspaleizen'. De ontwerpers willen terug naar waar een kerk in hun ogen voor staat: stilte, rust en afstand nemen van het alledaagse. Daarvoor ontwierpen ze verschillende open tuinen rondom de kerken waar water en groen de hoofdrol spelen. Feitelijk vraagt deze opgave erom de ingreep als een gebiedsontwikkeling te zien omdat het niet alleen het

kerkgebouw raakt, maar de omgeving en de stad als geheel.

De ontwerpen werden op 20 oktober tijdens de Dutch Design Week gepresenteerd. Het publiek was positief en de meeste deelnemende kerken wilden de ontwerpen omzetten in realiteit. Een voorbeeld voor andere kerken?

De thema's

- Binnenruimte: klimaat, gebruik en comfort (deelnemende kerken: Grote Kerk Zwolle, Pieterskerk Leiden, Stevenskerk Nijmegen)
- Energiekoppelingen: opvang, energieopwekking en -uitwisseling (deelnemende kerken: Der Aa-kerk Groningen, Grote Kerk Naarden, Oude Kerk Amsterdam)
- Verbinding met de omgeving: toegankelijkheid en inbedding (deelnemende kerken: Kathedraal Sint Bavo Haarlem, Sint Janskathedraal 's-Hertogenbosch, Domkerk Utrecht)

De kunst der TOEGANKELIJKHEID

Het Grootste Museum van Nederland bestaat uit 18 verschillende locaties, verspreid in het hele land. Deze 16 kerken en 2 synagogen zijn bijzonder vanwege hun geschiedenis, architectuur en kunstwerken. Ze zijn allemaal uniek én verschillend: van een klein dorpskerkje tot een indrukwekkende middeleeuwse basiliek midden in de stad. En ze herbergen de mooiste kunstvoorwerpen, variërend van wereldberoemde glas-in-loodramen tot volledig beschilderde interieurs.

De bezoekers ervaren tijdens het bezoek aan de gebedshuizen de schoonheid van de kunst en de architectuur. Dit kan met een audiotour of met een rondleiding van een vrijwilliger.

‘Het gaat ons erom dat een bezoeker een unieke ervaring heeft in het Grootste Museum’, zegt Marieke van Schijndel. Zij is directeur van Museum Catharijneconvent, initiatiefnemer van het Grootste Museum van Nederland. Museum Catharijneconvent (een van de partners van het programma Toekomst Religieus Erfgoed) startte dit initiatief in 2016. Sindsdien is het alsmatig gegroeid. Van Schijndel: ‘De komende jaren werken wij eraan om door te groeien naar zo’n dertig gebedshuizen. Daarna kijken we hoe het verder gaat. We richten ons daarbij altijd op de meest beeldbepalende gebouwen. Die willen we graag op een voetstuk plaatsen. Zodat Nederlanders veel vaker dit soort locaties bezoeken.’

VRIJWILLIGERS ZIJN ESSENTIEEL

Om bezoekers die unieke ervaring te bezorgen zijn vrijwilligers essentieel. Van Schijndel: ‘Voor een goede openstelling en een gastvrije ontvangst

heb je altijd een grote groep vrijwilligers nodig. Het kost tijd en energie om vrijwilligers te werven en te behouden. Onderschat dat niet. Daarin moet je investeren. Je moet met vrijwilligers praten over hun motivatie om betrokken te willen zijn bij een openstelling. Wat willen zij er zelf uit halen? Wat zijn hun verwachtingen? Maar ook praktisch, waar willen ze het liefste staan in het gebouw? Vanuit de locaties werken we daarom intensief samen met de groep

Marieke van Schijndel:
‘Het kost tijd en energie om vrijwilligers te werven en te behouden.’

vrijwilligers en trainen wij hen ook. Want zij vertellen de verhalen en gaan het gesprek aan met bezoekers. Zij maken dat mensen een fantastische ervaring hebben.’

BELEVING VAN EEN BEZOEKER

De kunst der toegankelijkheid zit hem dus in het mobiliseren en coördineren van vrijwilligers. Tegen kerkbesturen die hun gebedshuizen meer willen openstellen, zou van Schijndel dan ook willen adviseren: ‘Onderschat het belang van vrijwilligers op geen enkele manier. Wees daar heel actief in.’ Van Schijndel deelt de ervaringen met het Grootste Museum ook regelmatig met andere organisaties die zich inzetten voor de openstelling van kerken. ‘Je leert van elkaar en je inspireert elkaar. Zo bouw je gezamenlijk voort op elkaars ervaringen.’

Op die manier wil Museum Catharijneconvent een breed publiek enthousiasmeren voor religieus erfgoed. Niet alleen voor de gebouwen, maar vooral ook voor de interieurs. Van Schijndel: ‘We zien dat kerken met belangrijke interieurs aan de eredienst onttrokken worden. Wij willen er echt voor zorgen dat die interieurs behouden blijven én gezien worden.’

Als een kerk verdwijnt, verstomt vaak het christelijke geluid in een gemeenschap. Voor de Mariakerk van Renkum is de beoogde sluiting echter voorlopig van de baan. Men probeert de veranderende rol van het kerkgebouw aan te wenden om opnieuw te evangeliseren.

GASTVRIJ met de deuren open

Mariabeeld in Renkum.
Foto: John Bartels

HET GELOOF NAAR DE MENSEN BRENGEN

In de Mariakerk in het Gelderse plaatsje Renkum zijn de kerkdeuren dagelijks geopend en in de aanpalende voormalige pastorie zitten vrijwilligers met koffie klaar. Het processiepark rondom de kerk is altijd toegankelijk voor wie stilte en bezinning zoekt in de schaduw van rijzige beuken. 'De gastvrijheid dient een hoger doel', zegt John Bartels, voorzitter van de aan de kerk verbonden Stichting Maria van Renkum. 'Door een verwelkomende kerk te zijn, willen we het geloof naar de mensen brengen.' De geloofsgemeenschap organiseert daarom activiteiten zoals een Sint-Maartensoptocht voor kinderen, concerten en lezingen. 'De openheid van onze kerk heeft veel aantrekkingskracht, ook bij mensen die niet katholiek zijn.'

Het geloof naar de mensen brengen – in Katholieke termen heet dat evangelisatie. Henri ten Have, pastoor van de parochie: 'Om in de kerk te evangeliseren, moeten we ons afvragen: hoe kunnen we nieuwe mensen zich welkom laten voelen?' Renkum was in de middeleeuwen al een bedevaartsoord; het Mariabeeld in de kerk trekt tegenwoordig pelgrims uit alle windrichtingen. 'Bedevaarten zijn een nadrukkelijk onderdeel van de evangeli-

satie', zegt Ten Have. 'We sturen aan op jaarlijkse pelgrimages, nadrukkelijk voor mensen van buiten het dorp.'

PELGRIMS OP DE FIETS

Het aartsbisdom Utrecht kent geen officieel beleid over bedevaartsoorden, maar Bartels denkt dat Renkum hét bedevaartsoord van het aartsbisdom zou kunnen zijn. Er zijn daarom plannen om de Mariakerk meer in de kijker te zetten. 'Samen met toeristische organisaties zijn we bezig met het opzetten van twee pelgrimsfietsstochten', zegt hij.

De Mariakerk stond op de nominatielijst om afgestoten te worden. Maar van het onttrekken aan de eredienst is momenteel geen sprake, dankzij de inzet van de stichting in samenwerking met het kerkbestuur. De komende vijf jaar blijft de situatie zoals die is. De Stichting Maria van Renkum hoopt de kerk ook na 2026 te kunnen behouden voor de dorpsgemeenschap en voor de pelgrims.

De inzet van de vele vrijwilligers in het dorp blijft niet onopgemerkt. Zo won de Renkumse kerk de publieksprijs van de verkiezing van de 'meest gastvrije kerk van Oost-Nederland', die de stichting Welkom in de Kerk in 2020 organiseerde. 'De Mariakerk is toegankelijk voor zowel

een gelovig als een niet-gelovig publiek', legt bestuurslid Wout de Bruijn uit. 'De vrijwilligers zijn er gastvrij en vriendelijk, je voelt je meteen welkom.' Gastvrijheid kan de positie van een kerk in de gemeenschap verstevigen. Maar, voegt De Bruijn toe: 'Kerkbezoek is voor nog maar weinig mensen vanzelfsprekend. Daar moeten parochies hun ogen voor openen, want de kerk, dat zou een plek moeten zijn waar iedereen zich welkom en veilig voelt, ook wie niet gelovig is.'

Op de feestdag Maria ten Hemelopneming in processiepark bij de Mariakerk.
Foto: John Bartels

3 open stellingen

‘Voor een bezoek aan een kerk moet je naar het buitenland gaan want in Nederland zijn kerken altijd dicht’. Dat klopt voor veel kerken, maar niet voor allemaal. Grote stadskerken zijn vaker open en trekken soms honderdduizenden bezoekers per jaar. Maar ook in Friesland en Groningen zijn kerken open.

We legden **Hester Simons**, directeur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken en **Patty Wageman**, directeur Stichting Oude Groninger Kerken drie prikkelende stellingen voor die gaan over de lasten en lusten van het openstellen van kerken. In Friesland worden 55 kerken opengesteld; in Groningen zo’n 60 stuks. De feitelijke openstelling wordt verzorgd door leden van de plaatselijke commissies die ook andere activiteiten in- en rondom de kerk verzorgen.

Stelling 1

‘Niet overal kunnen kerken open’

Simons: ‘Deze opmerking krijgen we regelmatig te horen. Het zou niet veilig zijn, er zouden hangjongeren bezit van kunnen nemen of het zou praktisch niet uitvoerbaar zijn. We vinden het belangrijk dat eenieder toegang heeft tot de kerk en zich welkom voelt. Om dit te realiseren, experimenteren we momenteel met openstelling met en zonder toezicht. En door gebruik van innovatieve toepassingen zoals sleutelkastjes. Zo hopen we de komende jaren voor elke kerk een geschikte manier te vinden om de kerk voor een breed publiek te openen. Openstelling is vooral praktisch van aard: kunnen we het op een prettige en weinig belastende wijze organiseren?’

Wageman: ‘Het gaat vooral om een mindset. Over het feit dat iets wat mooi is respect afdwingt. Dat iets wat van ons allemaal is, maakt dat we er met z’n allen goed voor zorgen. Overal waar je deuren opent, zijn er soms incidenten. Maar gelukkig blijft het daarbij. Het staat een openstelling niet in de weg. Ik zou de stelling willen omkeren: met de openstelling van kerken voeg je een dimensie toe aan de beleving van ons cultureel erfgoed. Voor iedereen.

Stelling 2

‘Openstelling is overlast’

Wageman: ‘Openstellen is delen. Delen met de plaatselijke bewoners. Delen met mensen die onze streek bezoeken vanuit een culturele, landschappelijke of andere interesse. Bezoek brengt leven en belangstelling met zich mee. De inspanning varieert van het omdraaien van de sleutel in de ochtend en avond tot het aanbieden van versnaperingen tegen een kleine vergoeding en het schoonmaken van de toiletten. Want ja, onze provincie is leeg en horeca is niet overal aanwezig. Ook deze kleine gebaren worden door bezoekers zeer op prijs gesteld. Onze vrijwilligers hebben het werk ervoor over omdat het gaat om hun kerk, hun plek, hun identiteit, geschiedenis en trots.’

Simons: ‘Voor wie is het overlast? Voor de vrijwilliger die extra belast wordt met structurele taken of voor de buurt? Ik denk niet dat openstelling tot overlast leidt. Hooguit leidt het bij de vrijwilligers tot wat zorgen over de inventaris. Als stichting vinden we het belangrijk om met de plaatselijke commissies te bekijken hoe een openstelling zo veilig mogelijk georganiseerd kan worden. Schade nemen wij voor onze rekening en samen bekijken wij hoe we waardevolle objecten veilig kunnen neerzetten. We vinden openstelling altijd belangrijker dan mogelijke risico’s. De kerkdeur moet zo breed en zo vaak mogelijk open.’

Johanneskerk Weidum.
Foto: Jolanda Haven

Met een VR-bril kan je in de kerk van Garmerwolde de prachtige gewelofschilderingen van heel dichtbij bekijken.
Foto: Sake Elzinga

Stelling 3

‘De bezoekers zijn oude bekenden’

Simons: ‘De mensen die onze kerken bezoeken zijn niet alleen oude bekenden. Het zijn passanten die de kerk willen bekijken op weg naar een andere bestemming. Toeristen, fietsers en wandelaars. En daarnaast natuurlijk ook die mensen die een binding hebben met de kerk omdat ze er persoonlijke herinneringen aan hebben. Meestal zijn het mensen die respect hebben voor het gebouw en de omgeving en het prettig vinden de sfeer van een kerk te proeven. Er komen nu ook mensen die zich er eerder niet welkom voelden. Dorpelingen die nu een nieuwe relatie met de kerk aangaan en zich verbazen over de pracht en praal.’

Wageman: ‘Het onderscheid is eerder tussen ‘bewust en onbewust bezoek’. Soms is er sprake van herhaalbezoek omdat ze de kerken zo mooi vinden. Maar het komt ook voor dat mensen aan het fietsen zijn en dan ineens die kerk zien opdoemen. Verrast stappen ze dan binnen. Anderen bezoeken de kerk bewust om verschillende redenen: familiegeschiedenis, rouw, trouw, verleden, betrokkenheid bij het dorp, onderzoek, kunst etc. Je kunt het eigenlijk zo gek niet bedenken of er is altijd wel een reden om een kerk te bezoeken.’

Verbinding

LICHAAM EN GEEST

Stichter Abdij van Berne (Folcbert).
Foto: Brabant Kloosterleven

Euwenlang trokken drommen mensen over de weinige doorgaande wegen die Europa indertijd rijk was. Pelgrims op bedevaart naar verre oorden zoals Rome of Santiago de Compostella. En ook nu pelgrimeren duizenden mensen door ons land. Men loopt Santiago aan het Wad, het Pieterpad of een van de routes die uitgezet zijn in het kader van het bezinningstoerisme in Zuid-Limburg. Lichaam en geest lijken al wandelend verbinding te zoeken. Al dan niet met religieuze motieven, want sommigen lopen bijvoorbeeld vanuit hun betrokkenheid bij het klimaat. Interessant is echter dat wie in de verhalen van de kloosters duikt, de directe relatie tussen lichaam en geest, mens, hemel en aarde als vanzelfsprekend tegenkomt. Niet voor niets worden er ook weer nieuwe kloosters gesticht. Wij vroegen Bert Groenewoudt om een stuk van een nieuw kloosterpad in Noord-Brabant te verkennen. Samen met Louise van Gaans liep hij van Megen tot Sint Agatha. In een column deelt hij hun ervaringen met ons.

Het Franciscanenklooster
Antonius van Padua in Megen
Foto: Albert Reinstra

HOE PRETTIG simpel leven kan zijn

Ons Kloosterpad is 330 kilometer lang door het midden en oosten van Brabant. Van het stadsklooster San Damiano in 's-Hertogenbosch tot de Abdij van Berne in Heeswijk-Dinther. Het eerste dat opvalt is hoeveel kloosters er wel niet zijn. En hoe nadrukkelijk die het aanzien van het landschap bepalen. Overal om je heen steken de torenspitsen van dorps- en kloosterkerken boven het geboomte uit. Sommige hebben nog hun oorspronkelijke functie, andere een verrassende veelheid aan andere functies. Soms oogt die functie definitief, in andere gevallen als iets tijdelijks. Op zoek naar iets beters. Bij grote kloostercomplexen in het buitengebied is die worsteling zichtbaar. Vooral in dorpen en steden zie je hoe de schrijnende woningnood van dit moment kansen biedt. Her en der zie je dat het daar loont om kloostercomplexen te transformeren tot appartementencomplexen. Je hoort van mensen die je tegenkomt, hoe blij men daarmee is. Vooral als het vertrouwde aanzien van 'hun' klooster bewaard blijft.

**'RUGZAK OP EN VERVOLGENS
ALLEEN MAAR ZORGEN DAT JE
HET PAD NIET KWIJTRAAKT.'**

Hoe bevalt het Kloosterpad? Vier woorden: verbazing, herkenning, ontmoeting en, jazeker, verslaving. Verbazend vonden we de ervaring. Ups en downs wisselen elkaar af. Mooie streken en taaie stukken. Lekker wandelweer en modderpaden in de regen. Verbazing ook, over hoeveel meer je ziet en ervaart als het traag gaat. En over wat er

nog te ontdekken valt in streken die je toch meent te kennen. Onverwachte ontmoetingen en vaak heel persoonlijke gesprekken met volslagen vreemden. En dan een tijdje met elkaar meewandelen. Vervolgens weer een tijdje in stilte alleen doorstappen. Die afwisseling. De ervaring hoe prettig een simpel leven kan zijn. Rugzak op en vervolgens alleen maar zorgen dat je het pad niet kwijtraakt. En dat er 's avonds ergens onderdak en wat te eten is. En iets lokaals uit het vat uiteraard. Dat hoort er ook bij.

Na verloop van tijd groeit het besef dat het wezenlijke eigenlijk helemaal niet de route of het wandelen is. Een pelgrimspad brengt een stroom mensen op gang. Daarin opgaan is verslavend, weten we uit ervaring.

's Avonds van plan zijn te stoppen, of een rustdag te nemen. Vanwege blaren of wat dan ook. Maar dan de volgende dag toch weer vrolijk op pad gaan.

Als pelgrim moet men natuurlijk ergens overnachten. Voor ons was het Emmausklooster bij Velp een absolute aanrader. Het oudste kapucijnenklooster van Nederland (1645). Een prachtige en gastvrije plek dankzij de inzet van een grote groep vrijwilligers. In de tuin, door specialisten de 'mooiste kloostertuin van Nederland' genoemd, zou je wel voor altijd willen blijven. Maar dat doet de pelgrim niet. Die trekt in alle vroegte de schoenen weer aan.

Bert Groenewoudt is als senior onderzoeker landschaps-archeologie en werkzaam bij de RCE, in zijn vrije tijd lid van de Camino Academie en verwoed wandelaar van pelgrimsroutes.

De Abdij Onze Lieve Vrouw van Koningshoeven is een klooster van de trappisten in Berkel-Enschot in Noord-Brabant.
Foto: www.gebaandepaden.nl

Wat kloosters ONS LEREN

Sinds corona lijkt het wel of oude tijden herleven. Overal zijn wandelaars op pad. Veel van die nieuwe wandelroutes kennen een thema. Dat geldt ook voor Ons Kloosterpad in de provincie Noord-Brabant. Een nieuwe wandeling langs kloosters waarvan sommigen nog actief in gebruik zijn. Een aantal van die ordes vierde in 2021 een jubileum. Reden voor de provincie om samen met de ordes de aandacht te vestigen op de plaats en betekenis van deze kloosters voor Noord-Brabant. Tegelijkertijd maakte corona de kwetsbaarheid van kloosters zichtbaar, maar leren ze ons ook lessen.

GROEI EN KRIMP IN HET KLOOSTERLEVEN

Van oudsher kent Nederland flink wat kloosters. Grote delen van ons land zijn sinds de vroege middeleeuwen ontgonnen en ontwikkeld vanuit die kloosters. Maar veel kloosters zijn gesloten, worden hergebruikt of zijn gesloopt. Onvoldoende aanwas van nieuwe kloosterlingen is een belangrijke reden. Tegelijkertijd ontstaan er ook nieuwe kloosters. Stadskloosters waar mensen rust, regelmaat en contemplatie zoeken. In de grote steden zijn ze in allerlei maten en soorten terug te vinden. Maar ook op het platteland. In Jorwert, waar God toch ooit verdween, is een nieuw klooster gesticht. En in Diepenheim wordt het voormalige trappistenklooster Nieuw Sion nu gebruikt als jongerenklooster.

CORONA EN DE KLOOSTERGEMEENSCHAP

Het kloosterleven heeft veel te lijden gehad van corona. Dom Bernardus Peeters, voorzitter van de Konferentie Nederlandse Religieuzen, en zelf ook abt van de abdij Koningshoeven, gaf in een interview aan dat er in 2020 zo'n 390 sterfgevallen waren, terwijl onder normale omstandigheden dat ongeveer 279 sterfgevallen waren geweest. Maar ook degenen die overleefden leden onder de ontwrichting van het gemeenschapsleven. Talloze kloosterlingen leefden in gedwongen ballingschap op hun kamer, vaak in grote eenzaamheid, angst en onzekerheid. Ook financieel kregen de kloosters klappen te verwerken. Dom

Bernardus Peeters schreef hierover zelfs een open brief aan het Kabinet. Want de kloosters vielen buiten elke regeling terwijl hun inkomsten slonken en hun vaste lasten doorliepen. Hoognodig onderhoud van kloosters en kerken werd opgeschoven, maar kon eigenlijk niet uitblijven.

TE LEREN LESSEN

In een ander interview vroeg Dom Bernardus zich af waarom het virus juist in het Brabantse land zo heeft huisgehouden. Volgens hem heeft het iets te maken met de luchtkwaliteit en de slechte manier waarop we als mensheid met de schepping zijn omgegaan. 'De werkelijkheid van deze crisis roept iets naar ons. Het vraagt om een andere levenshouding, om anders omgaan met het klimaat, om bekering.' Als consequentie zetten de monniken van Koningshoeven zich nog meer in voor een duurzame samenleving. Al sinds de oprichting in 1881 eet men geen vlees. Voortaan gaat men ook eigen groenten verbouwen en zoveel als mogelijk grondstoffen lokaal inkopen. Tegelijkertijd raakt de coronacrisis ook thema's als saamhorigheid en solidariteit. Kloosters zijn gemeenschappen waarin dat soort maatschappelijke vragen altijd al aan de orde komen. Wijzen de monniken de samenleving niet gewoon opnieuw de weg? En wat is dit soort denken ons waard? Want bidden wordt economisch slecht gewaardeerd. Misschien een mooie vraag om over na te denken tijdens een pelgrimswandeling.

In opdracht van de RCE is een verkennende studie gedaan naar 25 kloostertuinen. Tuinen die bekend staan om hun verstillend maar die ook andere functies hebben. Zo ook de kloostertuin van deze Abdij Rolduc in Kerkrade. Foto: Frank Strolenberg

Het Franciscanenklooster Antonius van Padua in Megen. Foto's: Frank Strolenberg

KENNIS van zaken

De inzet van de partners in het programma Toekomst Religieus Erfgoed is om kerkgebouwen een duurzame toekomst te geven. Het liefst in religieus gebruik, of met nevengebruik. Maar soms moeten kerken noodgedwongen hun deuren sluiten en is het zaak een nieuwe functie voor het gebouw te vinden.

De praktijk wijst uit dat een kwart van alle kerkgebouwen in Nederland al een nieuwe functie heeft, of in een proces van herbestemming zit. En de meest sombere voorspellingen geven aan dat we tot 2030 misschien nog een kwart van alle gebouwen hun religieuze functie zullen gaan verliezen. Uiteraard zal dat sterk verschillen per regio en per denominatie. Het is dus zaak om tijdig te reflecteren op de vraag hoe we als samenleving deze gebouwen van liefde een respectvolle, waardige en toepasselijke functie kunnen geven. De artikelen die volgen gaan in op het financiële en culturele vraagstuk van behoud en beheer van het gebouw en haar interieur. Resultaten. In dit hoofdstuk een breed overzicht van verschillende van die praktijken en resultaten.

Luchtfoto Brielle.
Foto: Aerovista
Luchtfotografie

Van het sacrale naar HET PROFANE

7.110 kerken, gebedshuizen, moskeeën, synagogen en tempels telt Nederland. Een enorm aantal waarvan er op dit moment al ruim vijftienhonderd herbestemd zijn. En daarbij is de operatie nog lang niet klaar. Komende jaren gaat het om nog eens duizend kerken, en misschien nog wel om meer. En de vraag is wat we met die gebouwen willen doen. Het leek lang vanzelfsprekend om oude gebouwen die geen functie meer hebben te slopen. Maar wat we steeds duidelijker beginnen in te zien is dat kerken, ook al verliezen ze hun noodzaak, ze verliezen niet hun betekenis. Kerkgebouwen zijn een contramale van de gemeenschap die deze gebouwen gebouwd heeft.

kan een zondvloed vertaald worden in een stijgende zeespiegel die ons dreigt te overspoelen? Allemaal thema's van Bijbelse proporties. Het zijn feitelijk weer precies dezelfde vragen waarop we als samenleving antwoorden zoeken. Wat willen we als gemeenschap? Waar streef je naar? Wat zijn je idealen? Belangrijke vragen die een soort religieuze dimensie hebben. Waarover we met elkaar in gesprek moeten.

‘HET TRANSFORMEREN VAN EEN KERKGEBOUW MAG NOOIT ZOMAAR ALLEEN EEN VASTGOEDTRANSACTIE ZIJN.’

‘OOK AL VERLIEZEN KERKEN HUN NOODZAAK, ZE VERLIEZEN NIET HUN BETEKENIS.’

Religie heeft voor velen inmiddels een andere betekenis gekregen en zoekt daarom naar een andere vorm, een ander ritme. Het fascinerende aan deze tijd is dat we misschien onze religieuze achtergrond aan het verliezen zijn, maar dat nieuwe vragen eigenlijk naadloos aansluiten op dat waar religie ooit antwoorden voor zocht. Als we kijken naar het zondebesef: hoe schuldig voelen we ons als we voor 35 euro naar Barcelona vliegen? We weten dat dit niet goed is. Het teloorgaan van de biodiversiteit op de planeet, de klimaatverandering. Is dat niet een nieuwe interpretatie van wat vroeger de erfzonde was? Hoe letterlijk

De manier waarop kerken herbestemd worden, is een ontwerp opgave. Maar het is geen eenvoudige vraag. Het is een andere vorm van zingeving, waarbij het transformeren van een kerkgebouw nooit zomaar alleen een vastgoedtransactie mag zijn. Er zit zoveel extra waarde in een kerkgebouw. De feitelijke opdracht die de gebouwen ons stellen is om vanuit het sacrale de weg terug te vinden naar het profane. Zonder dat het banaal wordt.

Floris Alkemade was tussen 2015 en 2021 Rijksbouwmeester en voorzitter van College van Rijksadviseurs.

Dit is een samenvatting van de twee columnen die Floris Alkemade als voormalig rijksbouwmeester uitsprak in het kader van Kerk van alle Kanten.

Bedreigde SCHOONHEID

Religieuze interieurs

De Nederlandse kerken, kloosters en kapellen behoren tot ons belangrijkste cultuurbezit. Het gaat daarbij niet alleen om de buitenkant van deze gebouwen maar zeker ook om alles wat zich daarbinnen bevindt. Ze werden gebouwd voor ziel en zaligheid en voorzien van uitzonderlijke interieurs als omlijsting van de eredienst.

Maar de werkelijkheid is weerbarstig. Ook zeer waardevolle kerkinterieurs vallen ten prooi aan de omstandigheden van deze tijd. Bij verkoop of herbestemming van een kerk of klooster is het soms al eeuwenoude interieur kind van de rekening. Hoe zorgen we ervoor dat niet alles verloren gaat? En wát moet er dan eigenlijk bewaard blijven? Na het grote succes van de publicatie *Kerkinterieurs in Nederland* en als resultaat van het programma *Toekomst Religieus Erfgoed* hebben de experts van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opnieuw de krachten gebundeld.

Samen de juiste keuzes maken

Eind 2021 verschenen vijf online publicaties en medio 2022 volgen er nog vier. De publicaties geven inzicht in de stand van zaken rondom verschillende soorten interieurs. Is iets uniek en dus zeer waardevol? Dan moeten we ons er met elkaar hard voor maken om het te behouden. Deze publicaties helpen kerkelijke eigenaars, overheden en erfgoedprofessionals om samen de juiste keuzes over behoud voor de toekomst te maken. In deze publicaties vragen we bijvoorbeeld aandacht voor interieurs van kloosterkapellen en voor interieurs van Bossche Schoolkerken. De afgelopen decennia hebben tientallen kloosters in ons land hun deuren gesloten. Bij een herbestemming van het complex tot bijvoorbeeld zorg- of studentenwoningen verliezen ook de kapellen hun religieuze functie. De kerken van de Bossche School zijn zeer strak van vormgeving en daarmee niet direct passend bij de algemene smaak. Dit heeft ertoe geleid dat vele Bossche Schoolinterieurs inmiddels al ontmanteld zijn. Slechts een handjevol resteert. In de publicaties plaatsen we de mooiste voorbeelden van intacte interieurs in de schijnwerper.

Digitale publicaties

Reeds beschikbaar:

- Interieurs van kloosterkapellen
- Interieurs van Bossche Schoolkerken
- Interieurenssembles in protestantse kerken
- Interieurs van kunstateliers van de neogotiek
- Interieurs van waterstaatskerken

In 2022 verschijnen:

- Interieurs van schuil- en schuurkerken
- Kerkinterieurs met een profaan, nationaal verhaal
- Interieurs van post-'65-kerken
- Orgels als onderdeel van interieurenssembles

De publicaties zijn te vinden op de website van Museum Catharijneconvent onder 'advies voor kerken': www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken

Het interieur van de kloosterkapel Mariadal in Roosendaal is een van de weinig nog bewaarde ensembles waarin de kloosterliturgie zichtbaar is.
Foto: Chris Booms

Het interieur van de Kruisvindingskerk in Odiliapeel is een voorbeeld van een gaaf Bossche Schoolinterieur, waarin alle afmetingen op elkaar afgestemd zijn.
Foto: Chris Booms

Hoe BEHEER EN BEHOUD je het kerkgebouw?

De veranderende rol van religie in de samenleving roept de vraag op hoe om te gaan met de religieuze gebouwen. De opgave ligt daarbij zowel bij doorgaand religieus gebruik, nevengebruik/meervoudig gebruik en volledige herbestemming. In sommige gemeenten met een groeiende geloofsgemeenschap speelt zelfs vervanging of nieuwbouw. Onder kerkeigenaren en besturen is er veel behoefte aan kennis en ervaring ter ondersteuning van de eigen situatie en zoektocht.

Franks Migchielsen, interim-voorzitter van de Vereniging Beheerders Monumentale Kerken (VBMK): 'Wij zetten ons als vereniging in voor een goed beheer en gebruik van monumentale kerkgebouwen in Nederland. Ook proberen wij de samenleving zoveel mogelijk bekend te maken met de multifunctionele gebruiksmogelijkheden van deze gebouwen. Want het betrekken van omwonenden en andere partijen is

essentieel bij multifunctioneel gebruik. Het takenpakket van de gemiddelde vrijwilliger bij een kerk wordt steeds groter en ingewikkelder. Zij verdienen ondersteuning van zowel verenigingen zoals wij maar ook van de overkoepelende kerkorganen, de overheid en de samenleving.'

ZORGPUNTEN

Migchielsen benoemt een aantal zorgpunten. 'Het aantal vrijwilligers neemt af, de gemiddelde vrijwilliger wordt steeds ouder en er wordt steeds meer gevraagd van de vrijwilliger. Dit leidt over het algemeen niet direct tot creativiteit en inspiratie voor nieuwe inkomstenbronnen. Daarnaast merken we ook dat de doelgroep niet altijd makkelijk te bereiken is. Onze regionale netwerk- en informatiebijeenkomsten en cursussen/webinars worden gewaardeerd en redelijk goed bezocht, maar de deelname aan digitale bijeenkomsten sinds de coronapandemie is vaak bescheiden. Men zoekt vaak de informatie in eerste instantie in eigen netwerk.'

KANSEN

Vanuit zijn eigen praktijk als voormalig directeur van de Laurenskerk te Rotterdam ziet Migchielsen kansen voor kerkgebouwen, ook in combinatie met religieus gebruik. 'Bijvoorbeeld nieuwe vormen van spirituele beleving, cultureel gebruik of als ontmoetingsplek voor allerlei doelgroepen. Maar dit kun je niet alleen. Wij betrekken bij grotere projecten altijd mensen en groepen uit de stad en zoeken voortdurend naar samenwerkingsverbanden. Het is belangrijk om in contact te komen met mensen die kunnen helpen en te kijken naar andere financieringsvormen. Investeer dus in dialoog en communicatie.'

Doorgaand religieus gebruik

Bij doorgaand religieus gebruik spelen verschillende financiële aspecten. Besturen van kerkgenootschappen zijn initieel opgericht voor zaken betreffende het geloof en veel minder rondom het beheer van het vastgoed. Maar dat vastgoedaspect dringt zich steeds meer op nu voor sommige kerken het aantal leden afneemt en daarmee ook de inkomsten. Terwijl uitgaven voor het beheer, het onderhoud en soms zelfs restauratie of noodzakelijke verbouwingen noodzakelijk blijven.

VBMK heeft een handboek 'Behoud en Beheer' opgesteld bestaande uit modules als vrijwilligerszorg, veiligheidszorg, exploitatie en communicatie en stakeholders. Daarnaast verzorgt VBMK bijeenkomsten en cursussen voor kennisdeling en uitwisselen van ervaringen en onderhoudt ze een digitale kennisbank voor kerkbeheerders. Samen met het Nationaal Restauratiefonds verzorgt de VBMK daarnaast de cursus 'Behoud je kerkgebouw'. Tijdens deze cursus worden handvatten gegeven voor meervoudig gebruik van het kerkgebouw en toegepast op de eigen lokale situatie.

Meer informatie op:
www.vbmk.nl

FINANCIËLE ONDERSTEUNING voor monumentale kerkgebouwen

Voor veel monumentale kerkgebouwen vormt het onderhoud en beheer een terugkerende kostenpost. Een gesprek met Kees-Jan Dosker, directeur van het Nationaal Restauratiefonds over financieringsmogelijkheden.

Het Restauratiefonds is in 1985 door het Ministerie van Cultuur opgezet' vertelt Dosker. 'Destijds was men bestuurlijk zo slim om via het fonds publiek geld in een leningvorm te gaan verstrekken. Dat heeft als voordeel dat de middelen ook weer terugbetaald worden. Na 36 jaar blijkt nu dat de gelden al voor een vierde keer worden uitgeleend. Zo zijn met hetzelfde geld monumenteigenaren geholpen om meer dan 13.000 gebouwen te restaureren, te verduurzamen of een nieuwe functie te geven. Interessant is dat niet alleen de rijksoverheid participeert, maar dat we ook samenwerken met provincies, gemeenten en met private fondsen zoals het Prins Bernhard Cultuurfonds. Daarbij zien we het overigens als een kerntaak om onze kennis over financiën op allerlei manieren te delen.'

En lokken deze leningen ook weer andere investeringen uit?

'Zeer zeker. Je ziet dat de leningen van het Restauratiefonds het monumenteigenaren makkelijker maken om aanvullende gelden aan te trekken bij bijvoorbeeld banken of andere private financiers. Leningen vanuit het Restauratiefonds functioneren regelmatig als breekijzer om anderen over de streep te trekken.'

Wat biedt het Restauratiefonds aan kerkeigenaren?

'Wij bieden monumentale kerken de mogelijkheid om leningen af te sluiten voor restauraties. Maar ook voor verduurzaming in combinatie met herbestemming, als een kerk niet langer religieus gebruikt wordt. Wordt de kerk nog wel religieus gebruikt en denkt men na over nevengebruik, dan is er hiervoor de Kerken Nevenfunctie-Lening.'

En als je over de toekomst mag dromen?

'Vanuit bestaande instrumenten kan er al veel. Maar ik zou het interessant vinden om de Kerken Nevenfunctie-Lening te optimaliseren, zodat alle monumentale kerken hier gebruik van kunnen maken. Daarnaast werken we samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in een onderzoek naar institutionele beleggingsmogelijkheden voor religieus erfgoed. Dat zou een mooie aanvulling zijn in de mix van subsidies en al bestaande leningen. Tenslotte ben ik geïnteresseerd in het onderwerp mecenaat. Te zien is dat er de nodige particulieren zijn die het religieus erfgoed een warm hart toe

dragen en die betrokkenheid via een erfenis of legaat tot uitdrukking willen brengen.

De kerkenvisies brengen aan het licht hoe groot de financiële opgave is die de kerken te wachten staat. Als we onze kennis over hoe je middelen kunt laten revolueren zouden kunnen koppelen aan particulieren die enthousiast zijn voor monumentale kerkgebouwen, zou dat wel eens een match kunnen opleveren waar heel veel kerken plezier van kunnen hebben.'

Subsidies

Provincies bieden subsidies voor het restaureren van rijksmonumenten vanuit middelen die rijk en provincie samen matchen. Het Ministerie van OCW biedt subsidies voor het onderhoud van rijksmonumenten. Ook zijn er subsidies voor haalbaarheidsonderzoeken voor een nieuwe (deel)functie.

Kijk op www.cultureelerfgoed.nl

Leningen

Voor financieringsmogelijkheden is het goed om op Restauratiefonds.nl te kijken. Daar zijn ook mogelijkheden voor gemeentelijke monumenten, zoals de Cultuurfonds-hypotheek.

Kennis uitdragen

Het NRF deelt haar kennis o.a. via Monumenten.nl en de Erfgoed Academie. Samen met de Vereniging Beheerders Monumentale Kerken verzorgt men de cursus Behoud je kerkgebouw, over meervoudig gebruik van kerkgebouwen.

10 praktijklessen van herbestemming

Eind 2020 verscheen het boek 'Kerkgebouwen; 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik'. In dat boek maken de voorbeelden duidelijk wat er aan nieuwe functies in een kerkgebouwen mogelijk is. Hoe zo'n herbestemming echter plaats vindt en waar je op moet letten, is alleen tussen de regels door te lezen. We spraken met een aantal ervaringsdeskundigen die ons hun praktijktips meegaven. De lessen zijn uiteraard niet exclusief en zullen ook niet volgordekelijk verlopen.

Het boek 'Kerkgebouwen; 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik' laat alfabetisch ingedeeld zien welke functies in een voormalig kerkgebouw mogelijk zijn. Van appartement tot zorginstelling.

Les 1

Onderzoek de vraag

Onderzoek het gewenste programma en achterhaal daarbij de vraag achter de vraag. Verken daarbij ook het mogelijke programma, want wat gewenst wordt, is lang niet altijd haalbaar. Onderzoek ook goed de reden waarom men aan de herbestemming begint. Een herbestemming vraagt namelijk altijd om een forse investering in geld, tijd en energie. Het is belangrijk om daarbij aan de voorkant van het proces de vraag te stellen of het rendement in financiële, immateriële of maatschappelijke zin die investering waard is. De motieven moeten sterk genoeg zijn om het taaie proces van herbestemming vol te kunnen houden.

Les 2

Ken uw stakeholders

Rondom een kerkgebouw zijn velerlei partijen betrokken die elk een eigen legitieme blik op het kerkgebouw hebben. Denk daarbij met name aan de religieuze partijen als de voormalig eigenaar, de nieuwe eigenaar, betrokken burgers, overheden en erfgoedpartijen.

Les 3

Breng perspectieven & waarden in beeld

Verschillende partijen hebben een eigen perspectief op een kerkgebouw en definiëren van daaruit een eigen set aan waarden. Zo zullen velen een kerk zien als een huis van het Woord en Gebed, terwijl anderen een kerkgebouw vooral zien als economisch vastgoedobject. Die perspectieven en waarden-sets kunnen botsen. Het kan daarom belangrijk zijn om de waarden goed in beeld te brengen omdat niet iedereen die waarden gelijk (h)erkent.

Les 4

Leer het gebouw kennen

Het is belangrijk het gebouw goed te begrijpen in termen van vorm, grootte/omvang en typologie. Is de kerk een zaalkerk, dat wil zeggen redelijk rechthoekig, of staan er bijvoorbeeld veel kolommen 'in de weg' en zijn er vele zijbeuken?

Les 5

Inventariseer de staat van dienst

Uiteraard is het van belang om een goed beeld te krijgen van een aantal praktische zaken: het eigenaarschap, de staat van onderhoud, de eventuele restauratieachterstand van het gebouw, het gebruik en de functionaliteiten. Daarbij moet ook aandacht zijn voor eventuele bijbehorende gronden en opstallen. Denk bijvoorbeeld ook aan een kerkhof dat een belemmerende factor kan zijn bij herbestemming.

Les 6

Houd rekening met de locatie

De toekomstige mogelijkheden voor een kerkgebouw in een demografisch/economisch krimpgebied zijn anders dan de opties in een groeigebied waar voldoende 'traffic' is te genereren. De Randstad kent overdruk op de vastgoedmarkt; sommige grensstreken kennen overdruk. Ook het formaat van de kerk bepaalt daarbij de mogelijkheden.

Les 7

Ontwikkel een visie op de nieuwe kerk

Vanuit goed opdrachtgeverschap, de ambitie van de opdrachtgever, kennis van de plek en de betekenis van het gebouw kan een ontwerper een visie ontwikkelen die de kerk als het ware optilt boven het hier en nu. Die visie geeft richting aan de verbouwing. In kwalitatieve zin zou het richtsnoer voor de ontwerper moeten zijn dat de ingreep een beter gebouw oplevert dan er stond. Het is immers niet alleen een zaak van het technisch accommoderen van functies, maar het gaat in essentie om het creëren van nieuwe betekenis. In de kern is het een artistieke opgave en niet slechts een technische puzzel.

Les 8

Maak een passend ontwerp

Vervolgens komt het vakmanschap van de ontwerper om de hoek kijken. Zijn de ambities in balans met wat redelijkerwijs van een gebouw gevraagd mag worden? Zijn er alternatieve benaderingen denkbaar? Kunnen bijvoorbeeld de zijbeuken benut worden zodat nieuwe toevoegingen niet nodig zijn. Of blijft juist de schil van de kerk intact en kunnen daarbinnen elementen worden toegevoegd. In technische zin is de energiehuishouding een belangrijke factor. Moet er verwarmd of gekoeld worden? En hoe zit het met het verversen van lucht? En moet het totale kerkgebouw van alles voorzien worden, of slechts voor bepaalde onderdelen? Daarbij kunnen installatiekosten en bouwkosten redelijkerwijs als communicerende vaten gezien worden.

Les 9

Bereken kosten, opbrengsten, exploitatie- en financieringsmogelijkheden

Financieel is de herbestemming van een kerkgebouw altijd een flinke puzzel. Belangrijk is bijvoorbeeld de vraag of het casco bouwrijp moet zijn of dat het casco gezien wordt als een overdekte bouwplaats? Ook is cruciaal wie de restauratiekosten voor z'n rekening neemt. Vaak is dat toch een overheid. De toekomstige geldstromen bepalen veel: is er straks een eigenaar/belegger met huurders of is de nieuwe eigenaar ook de gebruiker? Wordt er dus gestuurd op financieel rendement (aanschafkosten + verbouwingskosten versus huuropbrengsten) of op liquiditeit? Is er een trade-off mogelijk tussen transformatie- en exploitatiekosten?

Les 10

Werk met professionele, gepassioneerde en betrokken mensen

Dit laatste punt vormt feitelijk het vertrekpunt van handelen. Ontwikkelen is een zaak van lange adem en kan alleen maar slagen met professionele, gepassioneerde en betrokken mensen. Bevlogenheid maakt dat doorgezet wordt. Ondanks de moeilijkheden die zich voordoen. En die moeilijkheden zullen zich voordoen. Maar achteraf, zo leert de praktijk, overheerst vrijwel altijd blijdschap en voldoening.

TOEKOMST in perspectief

‘There is a crack in everything; that’s how the light get’s in’. Een regel uit het lied Anthem van Leonard Cohen. Een zin die een leidraad werd in het nadenken over transformatieruimte. En misschien staat die zin ook wel voor de nabije toekomst. Het programma Toekomst Religieus Erfgoed eindigt formeel dit jaar, maar alle partners staan ook weer in de startblokken om gezamenlijk verder op te trekken. Hoe die samenwerking eruit gaat zien, dat is nu nog onduidelijk. Maar interessant is dat er nieuwe wegen verkend zullen worden, met nieuwe instrumenten, met een nieuwe generatie en een blik over de grenzen heen. Vol vertrouwen kijken we naar het licht.

Bellen blazen op de Dam
in Amsterdam.

Foto: Jan Kranendonk

ACTIES voor morgen

Sinds 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, ben ik betrokken bij de toekomst van de kerken en kloosters. Sindsdien zie ik een groeiende maatschappelijke en politieke aandacht voor het religieus erfgoed. Daarbij resoneert het onderwerp steeds breder. Het gaat niet alleen over de schoonheid van kerken en hun interieurs, maar ook over het huidige en toekomstige gebruik, de sociale, economische en maatschappelijke waarde en hun ruimtelijke betekenis in het (stedelijk) landschap. Natuurlijk blijven er zorgen over de financiën en continuïteit. Maar de introductie van het instrument kerkenvisie heeft ervoor gezorgd dat lokaal nagedacht wordt over driekwart van alle gebedshuizen in Nederland. En lokaal moet het gebeuren.

Nu het programma Toekomst Religieus Erfgoed eind 2021 formeel afloopt kijken we vooruit. De partners willen door. Maar vervolgacties hangen af van de ontwikkelingen bij de kerken, waarbij de lange termijneffecten van corona een belangrijke rol spelen. Ook een nieuw kabinet en een nieuwe bewindspersoon kan het verschil maken. Tenslotte zijn er maart '22 gemeenteraadsverkiezingen. Het jaar 2022 zal dus een overgangsjaar vormen naar een volgende fase. Ondertussen brengen de kerkenvisies concreet aan het licht wat de opgaven per gebedshuis zijn.

'NIEUWE DYNAMIEK IN HET VRAAGSTUK.'

Vooruitblikkend borrelen een aantal concrete onderwerpen op die in de komende tijd nader verkend kunnen worden. Laat ik er vijf noemen. Zo lijkt er vraag naar bundeling van publieke en private middelen. Een investeringsfonds dat het mogelijk zou kunnen maken om religieus vastgoed duurzaam te ontwikkelen en de opbrengsten deels ten goede te laten komen aan andere kerkgebouwen. Ook

zouden kerkgenootschappen geholpen kunnen worden hun gebouwen als een vastgoedportefeuille te beheren. Daardoor is er een grotere kans dat men het eigen bezit niet hoeft 'op te eten' om tijdelijk voort te kunnen tot het moment dat een volgend kerkgebouw afgestoten moet worden. Voor het beter op elkaar afstemmen van vraag en aanbod naar ruimte verdient het aanbeveling om andere partijen een expliciete plek aan tafel te geven. Dat kan nieuwe dynamiek in het vraagstuk kunnen brengen.

Daar kunnen andere geloven of kerkverteenwoordigers zijn, zoals de groeiende groep migrantenkerken. Maar je zou ook kunnen denken aan partijen als woningcorporaties, zorg- of onderwijsinstellingen. Zij bouwen nu vaak nieuw, maar zouden wellicht geïnteresseerd kunnen worden in hergebruik van voormalige gebedshuizen.

Van groot belang is ook dat partijen in staat worden gesteld om de top van de monumentale en iconische kerkgebouwen van Nederland naar de toekomst toe veilig te stellen en toegankelijk te houden. Dit vraagt om differentiatie in de toepassing van het instrumentarium en tegelijkertijd om het overeind houden van de algemeen geldende uitgangspunten.

Het allerbelangrijkste is echter dat gemeenten en kerkgenootschappen wederzijds met elkaar in gesprek blijven en onderling kennis uitwisselen. Het is bemoedigend te zien hoe gemeenten en kerken samen elkaars perspectieven en waarden serieus onderzoeken. Hoe er over en weer openheid groeit en men zich kwetsbaar durft op te stellen. Het feit dat het vraagstuk maatschappelijk nu zo breed en open benaderd wordt, maakt dat ik met vertrouwen naar de toekomst kijk. En anders kan een kaarsje opsteken nooit kwaad.

Frank Strolenberg
Programmamanager Toekomst Religieus Erfgoed

Opleidingsinstituten steken de KOPPEN bij elkaar

Verrassend veel studenten op opleidingsinstituten in Nederland houden zich bezig met religieus erfgoed. Vaak in relatie tot neven- of herbestemming. Maar er zijn ook opleidingen die zich met hun studenten buigen over de betekenisgeving van de gebouwen of studeren op de religieuze relictten.

Met regelmaat komen vertegenwoordigers van deze instituten bij elkaar. Tegenwoordig is dat vaak online. Dan wisselt men kennis en ervaring uit en zoekt men naar mogelijkheden voor verdere samenwerking. Zo was er in 2021 een internationaal opgezette summerschool. We organiseerden een online 'ronde-tafel-gesprek' over de vraag hoe studenten aankijken tegen religieus erfgoed. Is het een ver-van-mijn-bed-show, of juist niet?

EEN ONBEVOORDEELDE BLIK

'Studenten staan onbevangen tegenover de problematiek van kerkgebouwen die mogelijk een andere functie moeten krijgen', zegt Faïsa de Vreugd van Saxion. 'Bij een herbestemmingsopgave kunnen zij vragen stellen die een betrokkene of eigenaar van het gebouw tot nieuwe inzichten brengt. Of ze komen met ideeën waar belanghebbenden nog niet

op waren gekomen.' Daarbij stelt collega Kristel van Genugten: 'In het krachtenveld waar verschillende belangen een rol spelen, zijn studenten eigenlijk vrije spelers. Daardoor kunnen ze bij een transitie ook heel goed fungeren als hefboom om doorbraken te realiseren.' De onbevooroordeelde blik van studenten kan in een transitieproces heel verfrissend zijn. De Vreugd: 'We merken dat het door de opdrachtgever erg gewaardeerd wordt als een jongere generatie betrokken is en meedenkt. We helpen die opdrachtgever ook verder door te wijzen op verschillende partijen of verbinden hem met andere opdrachtgevers waar hij contact mee kan opnemen.'

TRADITIONELE DENKEN DOORBREKEN

Marcel Musch van de TU Eindhoven beaamt dat studenten het gesprek over kerkgebouwen van nieuwe impulsen kunnen voorzien. 'Maar',

zegt hij, 'ik zou eigenlijk willen dat hierdoor het gesprek ook inhoudelijk verder komt. Het zijn natuurlijk ideeën van studenten in het kader van hun studie. Zij hebben de vrijheid om hun gedachten erover te laten gaan. En tegelijkertijd zijn het niet alleen fantasieën. Het zou mooi zijn als hun ontwerpen ook wezenlijk bijdragen aan het inhoudelijke gesprek over de toekomst van de gebouwen.' 'Opdrachtgevers en stakeholders denken vaak in al bekende oplossingen', voegt Alexander de Ridder van de TU Delft toe. 'Als relatieve buitenstaanders kunnen studenten het traditionele denken doorbreken. Alleen daarom al loont het de moeite om praktijk en opleiding aan elkaar te koppelen.'

TRANSFORMATIEPROCES WORDT DEMOCRATISCHER

Todd Weir van de Rijksuniversiteit Groningen gaat zelfs nog een stap verder

Studenten van verschillende onderwijsinstellingen werken aan opgaven van gebedshuizen. Met de klok mee: TU Delft, Reinwardt Academie/Vrije Universiteit, Summerschool Netwerk Religieus Erfgoed, TU Eindhoven.

Netwerk Religieus Erfgoed

Sinds 2020 is er een Netwerk Religieus Erfgoed. Dat is erop gericht om academici in gesprek te brengen met kerken, musea, seculiere kerkenstichtingen en overheden. Binnen het netwerk zijn deze partijen zelf al vertegenwoordigd. Zo wordt de komende generatie erfgoed professionals praktisch getraind en tegelijkertijd in staat gesteld om grensverleggend onderzoek te doen.

De huidige partners zijn:

- Centre for Religion and Heritage - Rijksuniversiteit Groningen (Penvoerder)
- Amsterdam Centre for the History and Heritage of Protestantism - Vrije Universiteit
- Reinwardt Academie (Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten)
- Meertens Instituut
- Institute for Religious and Liturgical Studies
- Katholiek Documentatie Centrum - Radboud Universiteit Nijmegen
- Religious Matters - Universiteit Utrecht
- Museum Catharijneconvent
- Stichting Oude Groninger Kerken
- Joods Cultureel Kwartier
- Dorpskerkenbeweging - Protestantse Kerk in Nederland
- Stichting Alde Fryske Tsjerken
- Future for Religious Heritage

in het betrekken van studenten bij religieus erfgoed. Enkele jaren geleden is hij gestart met een Netwerk Religieus Erfgoed voor opleidingen. Afgelopen zomer organiseerde het netwerk een Summerschool, een training voor studenten en jonge professionals uit binnen- en buitenland. Weir: 'De laatste 10 jaar zien we dat het transformatieproces van kerken en kloosters steeds democratischer wordt. Er komt ook meer creativiteit bij kijken. Zo zie je dat mensen uit de museumwereld er vaker bij betrokken zijn. Wat mij betreft mag dat nog veel meer voor het voetlicht gebracht worden. Studenten hebben niet gelijk een intrinsieke motivatie om onderzoek naar specifiek een kerkopgave te doen, maar zijn ze eenmaal betrokken,

dan leert de ervaring dat ze het steeds interessanter gaan vinden.’

Eens te meer werd tijdens de ronde tafel het belang van samenwerking benadrukt. Niet alleen voor de koppeling tussen opleiding en praktijk. Tijdens het gesprek bleek ook dat de opleidingen, gericht op religieus erfgoed, elkaar onderling kunnen versterken. Weir: ‘Het is belangrijk de studenten te laten zien hoe breed het werkkterrein is. Er zijn zo veel verschillende expertises bij betrokken. Alleen daarom al moeten we de verbinding zoeken. Om zo van elkaar te leren en het opleidingsaanbod beter op elkaar te laten aansluiten.’ ■

‘Onderzoeken wat de behoefte is’

HOGESCHOOL SAXION

Faisa de Vreugd (onderwijskundige) en **Kristel van Genugten** (semestercoördinator) werken bij de opleiding Interior Design and Styling (Jan des Bouvrie Academy) van Hogeschool Saxion. In het derde jaar van de opleiding werken studenten aan de herbestemming van religieus erfgoed. ‘Studenten worden gekoppeld aan opdrachtgevers (kerkbestuur of tussenpersoon) die een concrete vraagstuk hebben met betrekking tot herbestemming. Een ontwerpteam van studenten gaat daar vervolgens mee aan de slag. Een half jaar lang onderzoeken zij wat precies de behoefte is van de opdrachtgever. Ze hebben daarvoor contact met stakeholders en kijken ook hoezeer de omgeving gehecht is aan het gebouw. Aan het einde van het semester presenteren zij hun onderzoeksresultaten aan de opdrachtgever.’

‘Elkaar aanvullen en versterken’

NETWERK RELIGIEUS ERFGOED

Todd Weir is directeur van het Centrum voor Religie en erfgoed. Dit instituut, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, bevordert wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot religie en erfgoed, traint toekomstige experts en adviseert beheerders van religieus erfgoed. Weir: ‘We werken samen met kerken en kerkelijke stichtingen. Dan gaat het vooral over de betekenis van hedendaags erfgoed en over de transformatie van religie en cultuur. We denken dat opleidingsinstituten elkaar kunnen aanvullen en versterken. Mede daarom hebben we twee jaar geleden een Netwerk Religieus Erfgoed opgezet.’ Meer informatie over het netwerk is te vinden op de site van de Rijksuniversiteit Groningen.

‘Een learning community’

TU EINDHOVEN

Marcel Musch is docent stedelijke architectuur aan de TU Eindhoven. ‘Onze masterstudenten doen analyse van kerkgebouwen in relatie tot de stedelijke situatie. In Oss zijn wij samen met de parochie en de gemeente betrokken bij een learning community. Onze studenten gaan daar in gesprek met vrijwilligers van de kerk, met omwonenden, met kerkgangers, het parochiebestuur en met ambtenaren van de gemeente. Een aantal keer per jaar presenteren de studenten hun ideeën met tekeningen en maquettes.’

‘Kenniss en ervaring breder delen’

HOGESCHOOL VOOR DE KUNSTEN UTRECHT (HKU)

Joanne Zwart, tutor Master Interieurarchitectuur aan de HKU: ‘Bij ons gaat het om een verdiepingsslag op het gebied van onderzoek en onderzoekend ontwerpen. Daarvoor zijn transitie van kerkgebouwen heel interessante en complexe casussen. Wij hebben aan het eind van een onderzoeksperiode rondom kerkgebouwen een discussiebijeenkomst georganiseerd. Daar merkte je duidelijk de ontstane betrokkenheid met de materie en het enthousiasme over het onderwerp. Door te discussiëren met experts uit het veld werd de opgedane kennis en ervaring ook meteen breder gedeeld.’

‘Verdiep je in het gebouw’

TU DELFT

Alexander de Ridder is verbonden aan de TU Delft als ontwerp-docent ‘Heritage & Architecture’. De Ridder: ‘Wat ik mijn studenten bij de herbestemmingsopgave mee wil geven, is om onderzoek te doen: verdiep je in de geschiedenis van het gebouw, de achtergrond, de cultuur. Het gaat erom hoe het verleden een inspiratiebron kan zijn voor veranderingen in het heden. Bij religieus erfgoed is het de vraag hoe het spirituele tastbaar gemaakt is in het bestaande. Waar is de spirituele component in te herkennen? Wat wil je daarvan bewaren en hoe kun je daar een nieuwe vorm aan geven en het zo continueren?’

There is a crack in everything

Bij het meervoudig gebruik, en al helemaal bij herbestemming, is vaak de vraag: wat kan er met een gebouw? Bij een (rijks) monument is dan de veronderstelling dat niets mag.

Wie echter de herbestemmingen van rijksmonumenten van de afgelopen decennia bezieet, kan kort door de bocht constateren dat 'niets mag, maar alles kan'.

Alleen al van de kerkgebouwen met een rijksmonumentale status zijn er inmiddels al meer dan 500 herbestemd. Beslissend bij wat er kan, is hoe het plan van de initiatiefnemer eruit ziet. Dan gaat het vooral over zaken als: na te streven kwaliteit; beoogde ingreep; toekomstbestendigheid van het nieuwe gebruik.

Toch blijft de erfgoedzorger telkens weer zitten met de vraag: 'wat mag er met een gebouw?' Daarvoor is een zoektocht gestart naar de vraag waar of wanneer de erfgoedprofessional ruimte kan bieden. Het Gelders Genootschap formuleerde voorlopige conclusies, op basis van literatuurstudie en gesprekken met architecten, ontwikkelaars en

erfgoedzorgers. Het misschien niet zo verrassende antwoord is dat die transformatieruimte niet gekoppeld is aan een type gebouw, en ook niet aan een proces. Er is geen standaardbehandeling van een bepaald type gebouw of een standaard beslisboom die gevolgd kan worden. De transformatieruimte zit hem veel meer in de wijze waarop de erfgoedprofessional handelt. Leonard Cohen dichtte: 'There is a crack in everything. That's how the light gets in'. Oftewel, overal is ruimte, voor wie het wil en kan zien. Als de erfgoedprofessional een bouwaanvraag wordt voorgelegd, moet hij/zij waarden, wegen en het gesprek aangaan. Het waarden kan in absolute of in relatieve termen. Een gebouw wordt als uniek benoemd (absoluut) of de kwaliteiten worden

benoemd in verhouding tot vergelijkbare exemplaren (relatief). Bij een relatieve waardering wordt als vanzelf ruimte geboden. Bij het wegen kan alleen gekeken worden naar het erfgoedbelang of er kunnen ook andere belangen worden meegewogen.

Er ontstaat ruimte als naast de monumentale waarde ook al de omstandigheden en de gevolgen meegewogen worden. Tenslotte is ruimte te vinden in de wijze waarop de erfgoedprofessional het gesprek aangaat met andere partijen. Is er over en weer sprake van het 'nemen van ruimte', of is er wederzijds de bereidheid om 'ruimte te geven'. Als er ruimte gegeven wordt is er respect over en weer voor ieders belangen. Om vervolgens te kijken naar een gedeelde basis voor een verantwoorde en passende herbestemming. De geslaagde voorbeelden van herbestemde kerkgebouwen laten zien dat in Nederland vaak de gezamenlijke winst gevonden wordt. In de praktijk blijkt men elkaar vaak genoeg ruimte te kunnen geven.

Het Europees PERSPECTIEF

Wereldwijd gezien groeit religie, maar Europa vormt de uitzondering. In heel Europa is al enkele decennia lang sprake van sluiting, verkoop en hergebruik. En dus speelt in alle Europese landen het vraagstuk: hoe geven we het religieus erfgoed door aan toekomstige generaties?

Future for Religious Heritage (FRH) is een netwerkorganisatie die zich inzet voor het behoud van het Europese religieuze erfgoed. Lilian Grootswagers heeft bijgedragen aan de oprichting van FRH. Sinds november 2020 is ze voorzitter van de adviesraad

VERSCHILLEN TUSSEN LANDEN

Eind september publiceerde FRH een overzicht met feiten en cijfers over de status van het religieus erfgoed in 30 Europese landen. Daaruit blijkt dat de situatie per land behoorlijk verschilt. Grootswagers: 'In Estland werd in 2003 een groot programma gestart voor het herstel van meer dan 118 kerken die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren vernietigd. Terwijl nog slechts 10 procent van de Estse bevolking maandelijks een kerk bezoekt. Aan de andere kant zie je bijvoorbeeld Oostenrijk waar nog 30 procent van de bevolking regelmatig de kerk bezoekt. Toch worden ook daar kerkgebouwen gesloten of afgestoten.'

Het roept de vraag op hoe Nederland er in Europees perspectief voor staat. Grootswagers: 'De Nederlandse aanpak is behoorlijk vooruitstrevend. Dat er door

de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een programma Toekomst Religieus Erfgoed is gelanceerd, is uniek. Zo'n samenwerking met verschillende stakeholders heb ik in het buitenland

Lilian Grootswagers:
'De Nederlandse aanpak is behoorlijk vooruitstrevend.'

nog nergens gezien. Het probleem wordt erkend en er zijn middelen beschikbaar gesteld om het gesprek te voeren over de toekomst. Wat we ook

goed doen is dat we de problematiek inzichtelijk hebben gemaakt met data. Dat geeft beleidsmakers handvatten.'

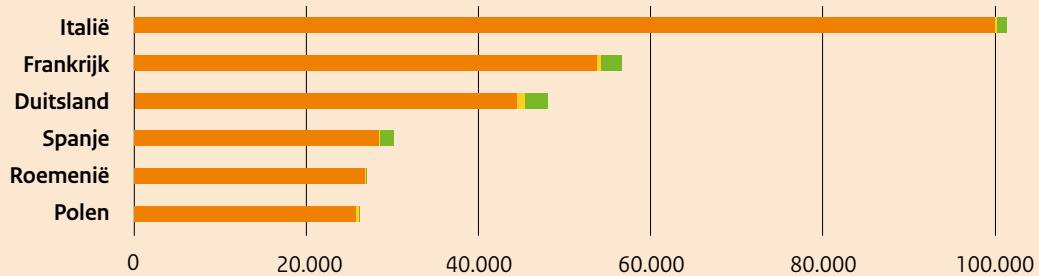
PUBLIEK-PRIVAAT FONDS

Volgens Grootswagers zijn er in Nederland ook mogelijkheden voor verbetering. 'Misschien moeten we eens kijken naar andere middelen voor financiële ondersteuning. Zo zou een publiek-privaat fonds kunnen bijdragen aan het voortbestaan van een gebouw zonder dat er herbestemming nodig is. Een fonds waarin meerdere partijen participeren. Daarbij moet je je bewust zijn van mogelijke verschillen in inzicht. In Italië ontstond bijvoorbeeld een meningsverschil over het wel of niet heffen van een toegangsprijs. Je moet dus goed met elkaar kijken hoe je een en ander vastlegt.'

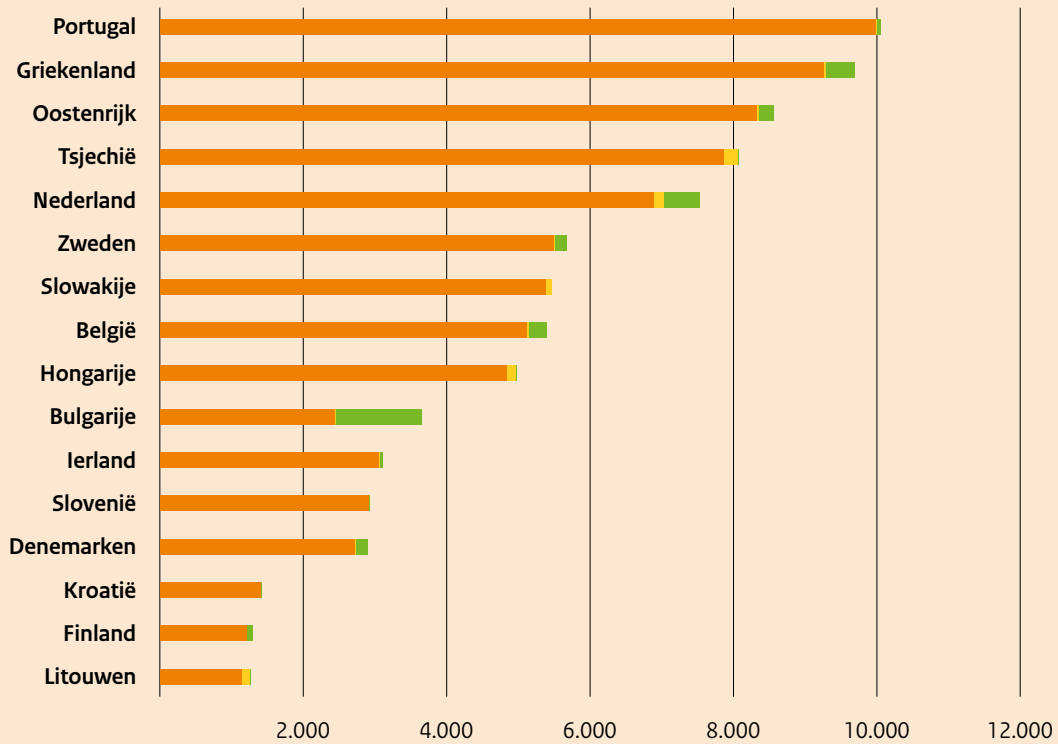
Omdat overal in Europa de kerkgebouwen onder druk staan, is het interessant om te kijken hoe andere landen het doen. Zo is ook de Nederlandse aanpak in het buitenland niet onopgemerkt gebleven. Grootswagers: 'De afgelopen 10 jaar zijn er al veel werkbezoeken geweest van buitenlandse leden van FRH aan Nederland. Soms zijn ze verbaasd over het aantal herbestemmingen en ook de verschillende soorten herbestemming. Vaak zijn ze ook onder de indruk van de opgebouwde kennisinfrastructuur en de manier waarop we met elkaar de dialoog voeren.'

i Het overzicht, de 'FRH Inform country factsheets', is terug te vinden op de website van FRH: www.frh-europe.org

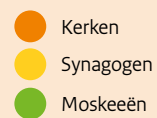
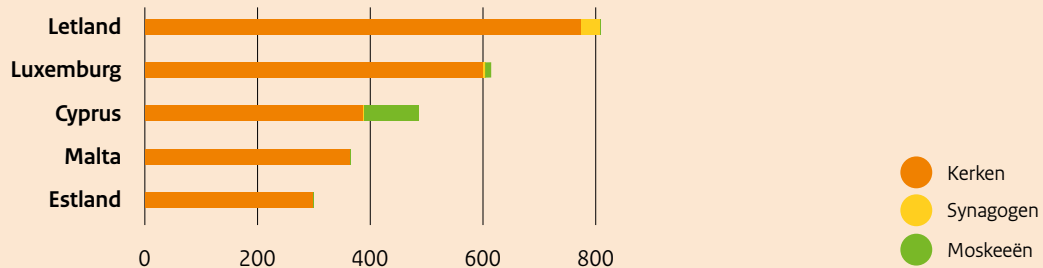
Zes landen in Europa bezitten 70% van de gebedshuizen

Aantal gebedshuizen per land (inclusief ongebruikt)

Aantal gebedshuizen per land (inclusief ongebruikt)

De Kapel van de Ontluiking in Groot-Bijgaarden (BE),
toelichting zie pagina 63.
Foto: Luc Roymans Photography

Herbestemmen van parochiekerken IN VLAANDEREN

.....

In Vlaanderen werkt men sinds 2016 met een Projectbureau Herbestemming Kerken. Het Projectbureau is een initiatief van meerdere partners. Sara Vermeulen, beleidsmedewerker van het agentschap Onroerend Erfgoed (het Vlaamse equivalent van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed): 'Onze ervaringen met het projectbureau zijn uitstekend. Toch gaan we enige aanpassingen in ons beleid aanbrengen'.

.....

In Vlaanderen dragen burgerlijke gemeenten zelf financiële verantwoordelijkheid voor de kerkgebouwen. De kerkenvisies heten kerkenbeleidsplannen en worden door de kerken opgesteld. In die kerkenbeleidsplannen maken de kerken keuzes voor kerkgebouwen die in religieus gebruik blijven en kerken die een herbestemming nodig hebben.

Wat doet het projectbureau precies?

Vermeulen: 'Het projectbureau kan op verzoek bemiddelen tussen kerken en gemeenten met hun herbestemmingsvraag en een vaste groep ontwerpers. De Vlaamse overheid subsidieert 80 procent van de kosten als het monumenten betreft. De overige 20 procent betalen de gemeenten zelf. Daarbij betalen gemeenten de ontwerp-kosten van een team. Er is dus een directe relatie tussen opdrachtgever en opdrachtnemer. In 6 jaar tijd zijn er nu 142 studies verricht. Momenteel worden de resultaten en opgebouwde kennis geanalyseerd en te boek gesteld.'

Sara Vermeulen:
'Het projectbureau zorgt voor snelheid en kwaliteit.'

Wat blijft er achter bij het projectbureau zelf?

'Het projectbureau bestaat feitelijk uit één man, Niek de Roo, die in opdracht van het samenwerkingsverband werkt. Hij verricht fantastisch werk door de coördinatie tussen vraag en aanbod te verzorgen.'

Zijn jullie tevreden met de opbrengsten?

'Door de standaardisering van procedures, werkwijzen en financiële doorrekeningen worden aanvragen snel behandeld. Het totale proces is meestal binnen 3 maanden afgerond. En omdat de teams op voorhand op hun ontwerp-kwaliteit geselecteerd zijn, zijn de ontwerpen van een hoog niveau.'

Komen jullie daarbij verrassingen tegen?

'Elk team moet altijd drie scenario's uitwerken. Één scenario mag een zogenoemd droomscenario zijn. Ontwerpers mogen hierin verder gaan dan de oorspronkelijke vraag van de opdrachtgevers. Dit levert heel verrassende concepten op.'

Toch gaan jullie zaken aanpassen. Waarom?

'Door lokale omstandigheden worden ontwerpen niet altijd omgezet in daden. Bijvoorbeeld omdat men tussentijds van mening verandert over wat er in een gebouw zou moeten komen. Een derde van de plannen blijft zo liggen. Burgers worden ook te weinig betrokken en we merken dat sommige opdrachtgevers soms de leuke ideeën uit een ontwerp halen en het vervolgens door een goedkope aannemer laten uitvoeren. Dat leidt vaak tot veel gedoe en niet tot de kwaliteit die de gebouwen verdienen.'

Jullie gaan toch niet het kind met het badwater weggooien?

'Nee, we gaan het wat straffer organiseren. De minister en ook de bisschoppen nemen zitting in de aansturing. Verder krijgt het bureau een aantal taken, zoals: kennisontwikkeling en uitwisseling, data en monitoring en zorgen voor een sterkere koppeling met ruimte en economie. En de ontwerpen zullen voortaan steviger worden begeleid: in de financiën én in de bouwuitvoering.'

Zijn jullie ons voorland?

'Dat durf ik niet te zeggen. Jullie zijn al sinds 2008 met het onderwerp bezig. Ieder land heeft z'n eigen tempo en z'n eigen cultuur. Maar soms ontstaan goede ideeën op meerdere plekken tegelijk. Wij moeten elkaar als landen hierin goed vasthouden want onze opgaven zijn vergelijkbaar.'

Vergelijk NL

In Nederland is er geen projectbureau dat plannen uitwerkt, maar wel een subsidieregeling voor haalbaarheidsstudies. Onlangs is de regeling over 2014-2019 geëvalueerd. Voor religieus erfgoed zijn de meest aanvragen gedaan (598) waarvan 56% is toegekend. Recent toegekend zijn 41 aanvragen in 2018, 44 in 2019 en 74 in 2020. Groei als gevolg van kerkenvisies? Uit de evaluatie blijkt dat $\frac{3}{4}$ van alle subsidieontvangers daadwerkelijk vervolgstappen heeft gezet na afronding van het haalbaarheidsonderzoek. Maar een vervolgstap is nog geen gerealiseerde herbestemming.

i Meer informatie op:
www.cultureelerfgoed.nl

STUREN *met data*

Wie kent ze niet. De sporthorloges, fitnesstrackers en hartslagsensoren die tegenwoordig veel gedragen worden. Ze registreren je inspanning, de afstand die je gelopen hebt, je vetverbranding, loopvermogen en slaapritme. Ze helpen je doelen te behalen en 'de winnaar in jezelf te ontdekken', zoals de slogan is van een bepaald merk sporthorloge. Professionele sporters gaan nog verder en registreren op allerlei manieren hoe zij individueel of als team presteren. Data geven weer waar hun sterke kanten of verbeterpunten liggen. Hoe anders is het (nog) in de erfgoedwereld.

DATA IN DE ERFGOEDWERELD

Er zijn onvolprezen erfgoedmonitors op rijks- en provinciale niveau die een indicatie geven van geldstromen, aantallen en staat van onderhoud. Maar echt sturen op data is nog geen gemeengoed. Zo was ook het beleid voor religieus erfgoed lang gebaseerd op schattingen en veronderstellingen. Hoeveel religieuze gebouwen er precies zijn, van welke denominatie, wanneer ze gebouwd zijn en hoe ze gebruikt worden was bijvoorbeeld lang een aanname. In 2008 werd Reliwiki gelanceerd. Een bottom-up gevulde wiki met daarin indrukwekkend veel foto's en gegevens van individuele kerkgebouwen. Een groep enthousiaste en trouwe vrijwilligers voegt hieraan al jarenlang nieuwe informatie toe, maar door z'n structuur en opbouw is er onvoldoende mogelijkheid om te kunnen sturen op de data.

KERKEN TELLEN!

Daarom, en speciaal met het oog op het project kerkenvisies, is bij de start van het programma Toekomst Religieus Erfgoed door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) een nieuwe database voor gebedshuizen opgezet, met als titel 'Kerken Tellen!'. In dat bestand van meer dan 7.000 gebouwen staan alle nog aanwezige kerken, synagogen, moskeeën en tempels van Nederland die als zodanig voor een gemeenschap gebouwd zijn, ongeacht hun ouderdom, status en gebruik. De grootste kracht van Kerken Tellen! is

haar zoekfunctie en de mogelijkheid om zaken te kunnen koppelen. Zo is het bestand gekoppeld aan begraafplaatsen in Nederland en kan ook de Nederlandse orgeldatabase hier z'n thuis vinden.

SHOWCASES

Kerken Tellen! is nu een klein jaar operationeel en het heeft z'n functie richting gemeenten waargemaakt. Momenteel wordt onderzocht hoe het bestand in de toekomst verankerd wordt waarbij met name het bijhouden van alle mutaties een belangrijke onderhoudsvraag is. Tegelijkertijd wordt op experimentele basis, in zogenoemde showcases, onderzocht hoe de opgebouwde analysemogelijkheid nog verder benut kan worden. Het bijzondere aan Kerken Tellen! is dat er voor één type gebouw, namelijk het gebedshuis, alle informatie beschikbaar is, ongeacht of het een monument is of niet. Zo worden bijvoorbeeld geldstromen nader geanalyseerd en een vergelijking opgezet in de staat van onderhoud van gemeentelijke, provinciale en rijksmonumenten. En nog veel meer. Vanaf 2022 kunnen de eerste resultaten verwacht worden. Feitelijk gaat het in deze experimenten om verder onderzoek naar 'sturen met kennis'. Wellicht is de 100 meter sprint, toch het koningsnummer van de atletiek, nu nog niet te winnen. Maar met de showcases zetten we in op de meerkamp en proberen wij de winnaar in onszelf te ontdekken.

De kapel van Ontluiting

Afbeelding op pag. 60: De Kapel van Ontluiting in Groot-Bijgaarden staat in het de la Salle-centrum van de Broeders van de Christelijke Scholen en is heringericht door ontwerpteam tc plus van Tom Callebaut. Dit interieurarchitectuurbureau restaureerde de kapel die van buitenaf gezien in niets veranderd is. Het interieur is echter afgeschermd. Er is een wit plafond, muren worden afgedekt door witte luiken gescheiden door fijne rode lijnen en er ligt wit zand dat de vloer bedekt. Een zware weggerolde steen in de apsis doet herinneren aan de steen voor het graf van Jezus. De kapel wil door het creëren van een andere ruimte, de kern raken van wat met zingeving, sacrale bewogenheid, godsdienstigheid, evangelisch leven, riten, genezing en verlossing bedoeld wordt.

Bron: www.parcum.be

Dit magazine is een uitgave van het programma Toekomst Religieus Erfgoed.

www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Aan deze uitgave werkten mee:

Redactie: Mark Bos, Marchje Schaap, Jorien Kranendijk en Frank Strolenberg van het programma Toekomst Religieus Erfgoed en Madelon Grant (pag. 8), Margit Kranenburg (pag. 6,7,10, 28 en 29), Anique de Kruijff (pag. 46), Marina Laméris (pag. 13) en Luc van de Zand (pag. 14). De artikelen van Luuk van den Einden (pag. 9 en 37) verschenen gedurende 2021 in uitgebreide vorm in het Katholiek Nieuwsblad.

Fotoredactie: Marchje Schaap

Eindredactie: Mark Bos en Frank Strolenberg

Vormgeving: Studio Lammert Jonkman

Drukker: Koninklijke Van der Most

Aan de basis van het artikel 'Wat kloosters ons leren' op pag 42 en 43 ligt een gesprek met Jasper van Deurzen.

De experts die hun ervaringen deelden die leidden tot de 'Tien praktijklessen van herbestemming' (pag. 50 en 51) waren Boudewijn de Bont (Nico de Bont), Harold Jansen (Satijn+), Bastiaan van der Kraats (1.98 architecten), Sylvia Peijnenborg (Boei), Albert Reinstra (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Ron Verduijn (Stiel), Patty Wageman & Jur Bekooij (beiden van Stichting Oude Groninger Kerken). De 10 tips werden geformuleerd door Frank Strolenberg en Josje Schnitzeler van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Iedereen die bijgedragen heeft aan de totstandkoming van dit magazine, in idee, woord of beeld zijn wij dank verschuldigd. Zonder jullie bijdrage was dit blad niet tot stand gekomen.

December 2021

Acht partners werken samen in het programma Toekomst Religieus Erfgoed (2018-2021) en zetten zich in voor een duurzame toekomst voor alle kerkgebouwen in Nederland:

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO)
Museum Catharijneconvent (MCC)
Erfgoedvereniging Heemschut
Nationaal Restauratiefonds (NRF)
Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen (VMBK)
Interprovinciaal Overleg & Netwerk Steunpunten Cultureel Erfgoed
Vereniging van Nederlandse Gemeenten
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Joodse bruiloft

Feest na afloop van de voltrekking van een traditionele Joodse bruiloft in de synagoge van Groningen.

Foto: Robert Mulder

Met Hart & Ziel is de derde editie van een magazine samengesteld vanuit het programma Toekomst Religieus Erfgoed, een samenwerkingsverband van partijen die zich inzetten voor een duurzaam behoud van religieus erfgoed.